

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINLARI : 854

Kutluk Bilge-Kül Kağan-Bögü Kağan ve Uygurlar

Doç. Dr. Özkan İzgi

TÜRK BÜYÜKLERİ DİZİSİ: 5

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINLARI: 654

KUTLUK BİLGE KÜL KAĞAN BÖĞU KAĞAN ve UYGURLAR

Doç. Dr. Özkan İZGİ

TÜRK BÜYÜKLERİ DİZİSİ : 5

Kapak Düzeni : Saim ONAN

Onay : 6. 5. 1986 gün ve 928.1 - 1865 sayı.
Birinci baskı, Eylül 1986 Baskı sayısı :
15.000 Nüve Matbaası - ANKARA

İ Ç İ N D E K İ L E R

ÖNSÖZ 5

I. BÖLÜM : UYGURLARIN SİYASİ TARİHİ 9

A - ÖTÜGEN UYGURLARI 9

1 - 744'ten Önce Uygurlar 9

2-Uygur Devletinin Kuruluşu Kutluk Bilge Kül Kağan 15

3 - Bögü Kağan ve Maniheizm 19

4 - Bögü Kağan'm Öldürülmesi ve 840'a Kadar Uygurlar 30

5 - Ötügen Uygur Devleti'nin Yıkılışı ve Sebepleri 42

B - ÖTÜGEN UYGUR DEVLETİ'NİN YIKILIŞINDAN SONRA GÜNEYDE KURULAN YENİ UYGUR DEVLETLERİ 45

1 - Sarı Uygurlar 47

2 - Sha - chou Uygurları 50

3 - Kao - ch'ang Uygurları (Turfan) 51

C-UYGUR DEVLETİ'NİN KURULUŞUNDAN YIKILIŞINA KADAR SİYASİ ALANDA İLİŞKİ KURDUKLARI TOPLULUKLAR 54

1-Uygur-Çin İlişkileri 54

2-Uygur-Oğuz İlişkileri 56

3 - Uygur - Şato İlişkileri 57

4 - Uygur - Kırgız İlişkileri................................. 58

5 - Uygur - Gazıts İlişkileri 61

6 - Uygur - Kitan İlişkileri 62
7 - Uygur - Samanoğulları İlişkileri 65
II. BÖLÜM : UYGUR KÜLTÜRÜ 67
A - BİR ÇİN ELÇİSİNİN GÖRDÜKLERİNE GÖRE UYGURLAR 67
B-KAO-CH'ANG (TURFAN) UYGURLARINA AİT HUKUK VESİKALARI 73
1-Borç Alıp-Verme Vesikaları 81
2 - Kiralama Vesikaları 82
3-Alım-Satım Vesikaları 83
C-HUKUK VESİKALARINA GÖRE UYGURLARDA HUKUK 90
D-UYGURLAR DÖNEMİNDE VERGİLER 93
EKLER :
1-Uygurların Türeyiş Efsanesi 101
2-Uygurların Türeyiş Efsanesi ile ilgili Mezar Taşı Yazıtı 110
3-Hukuk Vesikalarından Örnekler 116
BİBLİYOGRAFYA 131

ÖNSÖZ

îslâmiyetten önceki Orta Asya Türk tarihine baktığımızda, kronolojik olarak üç büyük Türk devleti görürüz. Bunlardan birincisi, ilk Türk devleti olan, Çinlilerin Hsiung-nu dedikleri Hun Devletidir. Bu devlet resmi Çin yıllıklarına göre M.Ö. 4. yüzyıldan M.S. 216 yılına kadar varlığını sürdürmüş ve daha sonra Güney ve Doğu Hunları olarak ikiye ayrılıp yaşamışlardır. Kendilerinden sonra kurulacak olan Türk devletlerine de örnek teşkil etmiş ve komşularıyla, bilhassa Çinlilerle siyasi, ekonomik ve kültürel alanda pek çok münasebette bulunmuştur. Kendilerine ait pek az yazılı belge bulunmuş olan Hunların en büyük devlet adamı Mao-tun'dur. Bu isim Türk tarihçiliğinde Çince kelimenin yalnış transkribe *edilmesinden dolayı çok uzun zaman 'Mete' olarak geçmiştir.*

Hunlar 216 tarihinde ikiye ayrılarak eski kuvvetlerini kaybedip Çin'in kuzey bölgelerine yerleşerek varlıklarını biraz daha sürdürürken, tarihte ilk defa «Türk» adı ile devlet kurmuş ve Çinlilerce kendilerine T'u-chüeh denmiş olan Göktürkleri görüyoruz. Göktürk Devleti'nin tarihte ilk defa «Türk» adını kullanması, Çinlilerle olan münasebetleri yanı sıra Göktürklerin kültür hayatlarını, yaşayışlarını anlatan ve günümüze kadar korunabilmiş olan ilk yazılı taş-

lan bırakması, Türk tarihi ve tarihçiliği açısından çok önemli olmuştur.

Üçüncü büyük devletimiz olan Uygur Devleti, kendinden önceki her iki Türk devletinin kültür mirası üzerine kurulmuş olmakla beraber, bu devletlere nazaran tam bir yerleşik hayata geçmesi ve artık taş üzerine yazılmış belgeler yerine kâğıtlar üzerine yazılmış belgeler bırakması eski Türk kültür hayatı bakımından çok önemli neticeler doğurmuştur. Siyasi tarihleriyle kıyasla kültür tarihleri çok daha ağır basan bu Uygurlar, denilebilir ki, Orta Asya Türk Tarihi bakımından hem devlet olarak yaşadıkları dönemde hem de yıkılışlarından sonra çok uzun bir süre kültürlerini yaşatabilmeleri bakımından önemli olmuşlardır.

744 senesinde ilk devletlerini kuran Uygurlar için başlıca kaynak, Çin sülale yıllıklarıdır. Zaten İslâmiyetten Önceki Türk Tarihi her yönü ile en iyi şekilde Çin kaynaklarından takip edilebilmektedir. Ancak 10. yüzyıldan sonra Uygurlar için kendi yazdıkları belgeler ile Arap ve Fars coğrafyacılarının yazdıkları eserler önem kazanmaktadır.

Kitabımızın birinci bölümünde ilk Uygur Devletinin kurucusu olan Kutluk Bilge Kül Kağan ile daha sonra devletin başına geçmiş olan Bögü Kağan'm bu devlet hayatında ayrı bir yerleri vardır. Birinci kağanın önemi, Türk tarihine damgasını vurmuş böyle bir devlet kurmuş olmasından, ikinci kağanınki de yeni bir din kabul ederek, halkının yaşayışında bir değişiklik meydana getirmesi ve onun başka kültür çevreleriyle münasebette bulunmaya başlamasına yol açmasından kaynaklanıyor.

Birisi devletin kurucusu, diğeri yeni bir dini devlet dini halinde topluma aşılayan Kutluk Bilge Kül Kağan ile Bögü Kağan hakkında ne yazık ki kaynaklarda fazlaca bir bilgi bulunmamaktadır. Bundan dolayı kitabımızın birinci bölü-

münde önce Uygur Devleti'nin kuruluşundan önceki Uygurlar hakkında bilgi verilmiş, daha sonra 744-840 tarihleri arasında Ötügen'de kurulmuş olan Uygur Devleti ele alınmış ve Ötügen Uygurlarının 840 tarihinde Kırgızlar tarafından mağlup edilmeleri neticesinde Orta Asya'nın güneyine gelerek yeni devletler kuran Uygurlar üzerinde durulmuştur. Ayrıca Uygurların kuruluşlarından itibaren diğer topluluklar ile münasebetleri bu bölümde ele alınmıştır.

İkinci bölümde işlediğimiz Uygur kültürü bahsinde ise, Türk Kültür Tarihi bakımından ayrı bir yeri olan Kao-ch ang (Turfan) Uygurları hakkında kendilerinin hukuk bel gelerine dayanarak bilhassa cemiyet hayatları ve ekonomileri ile ilgili neticeler çıkartılmaya çalışılmıştır.

Kitabımızın sonunda ekler kısmında daha önce yapılmış bir çalışmadan (Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi, *cilt I, Ankara 1971) Uygurların Menşe efsanesi aynen alınmış ve okuyucuya bu tarzda da bir bilgi sunulmaya çalışılmıştır. Nihayet çok orijinal otmlası bakımından hukuk vesikaları ile ilgili belgelerin aslı,* transkripsiyonu *ve bugünkü Türkçe ile tercümeleri verilmiştir.*

Tarihimizde çok önemli bir yeri olan Uygurlar hakkında kısa da olsa bazı bilgilerin toplumumuza aktarılmasının faydalı olacağı inancı ile bu eserin meydana gelmesi için yetkili karar organlarına şükranlarımı sunarım.

I. B Ö L Ü M **UYGURLARIN**

SİYASİ TARİHİ

A. *ÖTÜGEN UYGURLARI*

1 — 744'ten Önce Uygurlar :

Uygurların bir devlet olarak ortaya çıktıkları 744 senesinden önceki siyasi tarihlerine baktığımız zaman, bunların Orhun ve Selenga nehirleri kıyılarından Aral Gölü çevresine kadar yayıldıklarını ve zaman zaman değişik isimler altında anılan bir Türk kavmi olduğunu görürüz. Bu devirde Uygurlar ilk önce Çinlilerin Hsiung-nu dedikleri Hunlarm, daha sonra da Juan - juan (Avar) ların hakimiyetine girmişlerdir. 487 senesinde Uygurların bir kısmının Selenga nehri bölgesini terkederek İrtiş Nehri havzasına gelip yerleştiklerini ve tamamıyla bağımsız olarak yaşamaya başladığını görmekteyiz. Fakat bu bağımsızlıkları çok uzun sürmemiş ve tekrar Avarlara tabiyetlerini bildirmişlerdir.

Bu devirde Uygurların yaşayışları diğer pek çok Orta Asya kabilesinde görüldüğü gibi, gayet basit bir tarzda idi. Bunlar konar-göçer oldukları için daima bir yerde oturmazlardı. Nüfus bakımından fazla kalabalık olmayan Uygurların ata binmede ve ok atmadaki becerilerinin, eski bir ge-

leneğin devamı olduğu bilinmektedir. Disiplin cezaları çok şiddetli olup bilhassa hırsızlık ve ırza geçme gibi olayların olmamasına dikkat ederlerdi. Hayatlarını çoğu zaman etrafta bulunan göçebe veya yerleşik kabileleri yağma etmekle devam ettirirlerdi. Çünkü Uygurların o zamanlar oturdukları topraklar çok verimsiz idi. Selenga, Orhun ve Tola nehirlerinin etrafında daha çok kümelenmiş olan Uygurların atları az, fakat buna mukabil koyun ve sığırları çoktu. Yüksek tekerlekli arabaları vardı. Bu devirde Çinliler kendilerine Kao-ch'e derlerdi. Göç ederken veya harp sırasında bu arabalarına çok güvenirler ve sulh zamanlarında da bu arabaları ev olarak kullanırlardı.

Göktürkler zamanında, Orhun ve Selenga nehirlerinin civarında «Töles» ismiyle anılan bir kabileler topluluğunun yaşadığını bilmekteyiz. Buğu, Tongra, Bayırku, Ediz ve Uygur gibi oymaklar Göktürklerin hakimiyetinde uzun zaman yaşamışlar, fakat Göktürklerin zayıflama döneminde bir birlik meydana getirip Çinlilerin yanında yer alarak Göktürklerin yıkılmasına sebep olmuşlardır. İşte Uygurlar bu Töles topluluğu içinde zamanla kuvvetlenmiş ve bütün bu oymaklar topluluğunun başına geçmişlerdi. Bu Töles birliğine daha sonraları Karluk, Basmil ve Türgeş gibi diğer Türk kabileleri de dahil olmuşlardır.

Çin sülale yıllıklarında 6. yüzyıldan sonra Uygurlardan daha sık bahsedildiği ve kendilerine Çince Hui-ho denildiği görülmektedir. Bu kelimenin mânâsı ise «Şahin sürati ile dolaşan ve hücum eden» dir.

Göktürk çağında, Uygur oymağının ilk reisi Shıh-chien Ssu-chin idi. İsmin Çince olmasına rağmen bu kişinin bir Uygur Türkü olduğundan şüphe etmemek lâzımdır. Çünkü, bu devreye ait kendi kaynakları olmadığı için .şahıslar ancak Çin kaynaklarında geçen isimleriyle bilinmektedirler.

Shıh-chien Ssu-chin'in unvanının İrkin/Erkin olması kuvvetle muhtemeldir. Uygur oymağının başına ne zaman geçtiği bilinmemekle beraber, 605 yılma kadar Uygurların başında kaldığı belgelenmiştir. Shıh-chien Ssu-chin'in unvanının İrkin olmasından dolayı Uygurların bu devresine aynı zamanda «İrkinlik Çağı» da denmektedir.

Shıh-chien Ssu-chin'den sonra yerine oğlu P'u-sa geçmiştir. P'u-sa'nm bu Çince isminden kendisinin Budist olduğu zannedilmektedir. P'u-sa'nm başa geçmesiyle güçleri artan Uygurlar, artık Göktürkler için tehlikeli olmaya başlamışlardı. 606 senesinde Göktürk hükümdarı kendilerine ağır vergiler yükleyince, Uygurların büyük bir kısmı ayrılarak kuzey bölgelerine yerleşmişlerdir. Ayrılan bu Uygurların 100.000 çadırı bulduğunu Çin kaynakları nakletmektedir. P'u-sa, 630 senesinde Çinlilerle birlik olarak Göktürklere karşı savaşmıştır. Barköl çevresinde yapılan bu savaşta Uygurlar büyük bir mücadele vermişler ve Çinlilerin takdirini kazanmışlardır. Ayrıca Göktürklerin bu savaşta yenilgiye uğramaları, Uygurların nüfuzlarını önemli derecede arttırmıştır. Bu arada Göktürkler de yapılan bu savaşta mağlup olmaları yüzünden kısa bir müddet için Çin'in hakimiyetine girmek zorunda kalmışlar, fakat çok geçmeden tekrar bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır.

P'u-sa'nın Göktürkler karşısında elde ettiği başarılardan dolayı kendisinin unvanının «Alp İlteber» olduğu bilinmektedir. Alp İlteber'in mânâsı ise, «kahraman, vatana hizmet eden» dir. P'u-sa'nm 626 senesinde öldüğü tahmin edilmektedir. P'u-sa'nm ölümünden sonra Uygurların oniki boyu Çinlilere tâbi olmuş ve bu oniki boy reislerine Çinliler tarafından askeri unvanlar verilmiştir. Diğer bir kısım Uygur boylarının da Sir-Tarduşlarm 6 kabileden kurulmuş olan birliğine katıldıkları bilinmektedir.

P'u-sa'mn ölümünden sonra kimin başa geçtiği bilinmemektedir. 646 senesinde T'u Mi-tu ismindeki bir Uygur'un başa geçtiğini Çin kaynakları yazmaktadır. T'u Mi-tu'nun P'u-sa ile münasebeti belli değildir. Bu devirde Çin'in başında bulunan T'ang sülalesi imparatoruna haraç gönderdiği için, imparator tarafından kendisine generallik unvanı ile bugünkü Dış Moğolistan bölgesine tekabül eden Han-hai Askeri valiliğinin idaresi verilmiştir. T'u Mi-tu zamanında Uygurların kullandıkları memur unvanlarının aynen Göktürklerde olduğu gibi kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca 648 senesinde ölen T'u Mi-tu'nun «kağan» unvanı aldığı söz konusudur.

T'u Mi-tu'nun ölümünden sonra yerine oğlu P'o-jun kağan olmuştur. Bu kağan T'ang sülalesine yardımlarından dolayı Çinliler tarafından çeşitli zamanlarda mükâfatlandırılmıştır. Ho-lu ayaklanması sırasında, T'ang sülalesine yardımları olmuştur. Bu büyük başarısından dolayı T'ang imparatoru tarafından kendisine «Sağ taraf askeri bölgesi büyük generali» unvanı ile Han-hai valiliği verilmiştir. Bu kağan 662 senesinde ölmüştür.

662 senesinden sonra sırasıyla kağanlık yapanlar şunlardır;

Pi-sou Tu (662 - 680) : P'o-jun'un oğludur. Tu Çhieh-chıh (680- ?) : Pi-sou Tu'nun oğludur. Fu Tu-fu (715 - 719) : Tu Çhieh-chıh'm oğludur. Kağan olduğu devre kesin olarak bilinmemekle beraber Göktürk Kağanı Mo-ch'o'nun ölümünden bir yıl evvel kağan olduğuna dair kayıtlara rastlanmaktadır.

Ch'eng-tsung (719 - 727) ı Fu Tu-fu'nun oğludur. 727 senesinde Jang-chou'ya sürgün edilmiştir.

Fu Ti-nan (727 - ?) : Bir evvelki kağan Ch'eng-tsung ile münasebeti belli değildir.

Hu - su (? - ?) : Ch'eng-tsung'un yeğenidir. Fu Ti-nan ile münasebeti belli değildir. Kendisinin kağan olduğuna dair kesin kayıtlara rastlanamamakla birlikte bir sonraki kağan olan Kutluk Bilge Kül Kağan'm babası olduğundan bu şahsın kağan olması ihtimalinin büyük olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Shıh-chien Ssu-chin'den Hu-su'ya kadar yani bir «Uruğ» dan bir «devlet» haline geçiş süresinde, Uygurlara ait genel bilgilere burada kısaca değinecek olursak, bu devrelerde Uygurların kendi içlerinde şu 9 «Uruğ» (aile) a bölündüğünü görüyoruz. 1 - Yaglakar, 2 - Hu-tu-ko (Uturqar), 3 - Hu veya Chıu-lo-wu (Kürebir), 4 - Mo-ko Hsi-chi (Bagasıgır), 5 - A-wu-ch'o (Ebirçeg veya Abırçak), 6 - Ho-sa veya Ko-sa (Hazar), 7 - Hu-wu-ssu (Huguzu), 8 - Yo-wu-ku (Yagmurqar), 9 - Hu-ye-wu (Ayabire).

Bu dokuz uruğun idaresi altında bulunan «Dokuz-oguz» kabileleri ise şunlardır : 1 - P'u-ku (Buku), 2 - Hun, 3 - Pa-ye-ku (Bayırku), 4 - T'ung-lo (Tongra), 5 - Sse-chie (sıqar), 6 - K'i-pi, 7 - A-pusse, 8 - Ku-lun Wu-ku, 9 - A-tie (Etiz).

Onuncu yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanan Arap coğrafya kitaplarında sık sık «Dokuz-oguz, On Uygur» terimi geçmektedir. Aynı zamanda Uygurları ziyaret etmiş olan Arap seyyahı Tamim İbn Bahr, bu devrede Uygurlarda 17 tane «Beg» bulunduğundan bahsetmiştir. Bu her iki terimi de şöyle izah etmek mümkündür. Görüldüğü gibi 9 tane Uygur uruğu, 9 tane de Oğuz boyu bulunmaktadır. Bu devirde Oğuzlar Uygurlara tâbi olarak yaşadıkları için, bu 9 Oğuz oymağı bir bütün olarak düşünülmekte ve 9 Uygur uruğuna eklendiğinde «On Uygur» birliği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Tamim İbn Bahr'm bahsettiği «17 Beg» 9 Oğuz boyu ile 8 Uygur oymağının birleşmesinden meydana gelmiştir. Dokuzuncu Uygur oymağı bu toplamdan ayrı tutul-

maktadır. Çünkü bu oymağın «Yaglakar» olduğu bilinmekte ve Uygurları idare eden reislerin çıktığı oymak olduğu bilinmektedir. Yani «Yaglakar» oymağı hükümdar ailesini temsil etmektedir. Daha sonraları bu Uygurların idaresindeki 9 Oğuz boyuna Basmıl ve Karluk birlikleri de dahil olunca, bu sayı ll'e çıkmış oluyordu. Çin kaynaklarında bu devirdeki Uygurların 11 vali tarafından idare edilmekte olduğu bildirilmektedir. Bu da yukarıda izah edildiği gibi, 9 Oğuz boyuna Karluk ve BasmıUarm dahil edilmesiyle elde edilen sayıdır.

Yukarıda ismi geçen T'u Mi-tu kağan zamanında Göktürk kağanı Kapgan, Uygurları Barköl civarında kısa bir süre için de olsa kendi hakimiyeti altında tutmasını bilmişti. Fakat Dokuz-Uygur birliğine Karluk ve Basmılların katılmasıyla meydana gelen kuvvetli Uygur federasyonu, ileride Göktürklerin yıkılmasında büyük bir rol oynayacaktı.

Göktürklerin en önemli yazıtlarından olan Orhun kitabelerinde 717 senesindeki ayaklanmalar dolayısıyla ilk defa Uygur isminin geçtiğini görmekteyiz. «Uygur» kelimesinin anlamı üzerinde pek çok tarihçi fikir beyan etmiştir. Bunlardan ilk olarak Macar ilim adamı Nemeth kelimenin «Uy» («takip etmek») ve «gur» ekinden meydana geldiğini ileri sürmüş, fakat sonradan yapılan çalışmalarda Fransız tarihçi Hamilton «Uy» hecesinin «akraba», «müttefik» olarak düşünülmesinin lâzım geldiğini ileri sürmüştür.

Yine bu devirlerdeki Uygurlardan bahseden bazı kaynaklarda görülen «Toguzguz» ismini «Dokuz-Uygur» uruglarıyla eş tutan ilim adamlarına rastlanmıştır. Fakat bu yorum kesinlikle hatalıdır. «Toguzguz» ancak «Dokuz-Oguz» larla eş olarak düşünülmelidir. Orhun kitabelerinde geçen «Toguzguz» boyu Dokuz-Oguzlardan başka birşey değildir.

2 — Uygur Devleti'nin Kuruluşu Kutluk Bilge Kül Kağan :

742 senesine gelindiğinde, «Yabgu» unvanı taşıyan Uygurların reisi Çin'e elçiler yollayarak Çin imparatorundan «adaleti kabul eden kral» unvanını alır. Çin kaynaklarının bize verdiği bu bilgiyi, Uygur Devleti'nin ikinci kağanı olan Moyunçur'a ait olan «Sine Usu Yazıtı» tamamlar. Bu yazıta göre, bu devirde sürekli ayaklanmalar ile Göktürklerin zayıflamasına sebebiyet veren Oğuzlar da Uygurların egemenliğine girmişlerdir. Oğuzların başında da Yabgu unvanını taşıyan Uygur reisinin oğlu bulunuyordu.

743 senesinde Uygur Yabgu'su Göktürklerin son kağanı olan Ozmiş Kağan'm üzerine yürürken, aynı zamanda Dokuz Oğuzların başında bulunan oğlu da Oğuz kuvvetleriyle birlikte savaşa katılır. Bu savaşta Ozmiş Kağan ağır bir yenilgiye uğrar ve karısı da Uygurlara esir olur. Böylece takriben iki yüzyıl Orta Asya'ya hakim olmuş olan Göktürkler yıkılmış olur. Sine Usu yazıtında Göktürklerin yıkılması ile ilgili olarak şu cümleler vardır : «Tuttum hatununu orada aldım. Türk budun orada bütün yok oldu».

Göktürklerin tamamen tarih sahnesinden silinmesine sebep olan en son darbeyi 744 senesinde yine Göktürkler gibi Aşina soyundan bir hükümdara sahip olan Basmıllar vurur. Ozmiş Kağan'm başını keserek Çin sarayına yollarlar. O zamana kadar Uygurların hakimiyetinde olan Basmıllar bu hareketlerinden dolayı bağımsızlıklarını ilan ederler ve hükümdarları Ötügen'de Kağan olarak başa geçer. Fakat Uygurlar bu kağanlığı tanımazlar ve Uygur Yabgu'su Kartukların da yardımı ile Basmıl Kağan'ım yener ve öldürür. Böylece Ötügen'de yeni bir devlet kurulmuş olur.

KUTLUK BİLGE KÜL KAĞAN : Çin tarihlerinde «Kutu-lu P'i-chia K'o-han» (Kutluk Bilge Kül Kağan) olarak

geçen Uygur Devleti'nin bu ilk kağanı, Hu-su Kağan'm oğludur. T'ang imparatoru tarafından 745 senesinde kendisine «Feng-ı Wang» adı ve daha sonra da «Huai-jen Kağan» unvanı verilmiştir. Yine Çinliler tarafından verilen bir başka ismi de «Yelı-hu Chieh-li Tu-fa» (Yabgu Chieh-li TU-fa) dır. T'ang sülalesi tarihçileri, bu kağan zamanında Uygurların Altay Dağîarı'ndan Baykal Gölü'ne kadar uzanan bir bölgede hüküm sürdüklerinden bahsetmektedirler. Böylece Doğu Göktürk Devleti yerine Uygur Devleti doğmuş oluyordu. Uygurlar kendilerine başşehir olarak, o zamanlar Ordu-balıg denen ve Hunlar zamanından beri bilinen, Yukarı Orhun Nehri üzerinde bulunan «Kara-balgasun» şehrini seçmişlerdir.

Yukarıda, Töles oymaklarından biri olan Uygurların kendi oymakları içinde Dokuz uruğa ayrıldıklarını görmüştük. Bu uruglar aynı zamanda bir kabile teşkilâtına sahiptiler. Bu Dokuz urug veya kabileden en asili «Yaglakar» adını taşıyordu. Uygurlar diğer Töles boylarını kendi hakimiyetleri altına alınca, Uygur Devleti içinde de bir kabile hiyerarşisi meydana gelmiştir. Kabileler bu hiyerarşik sıraya göre şöyle dizilmişlerdir :

1. Çok uzun bir müddet Uygurların hükümdar aile sini içinden çıkartmış olan «Yaglakar» kabilesi,

2. Uygur oymağını teşkil eden Dokuz urug ile bir likte hareket eden ve dokuz boydan meydana gelen «Do kuz Oğuz» lar,

3. Göktürk Devleti'nin yıkılışı sırasında müştereken hareket ettikleri «Basmıl» ve «Karluk» kabileleri,

4. Çok önceleri kendilerinin de dahil olduğu Töles oymaklarını ilk olarak hakimiyetleri altına toplamış olan «Buğu» oymağı. Uygur kağanları ekseriyetle bu «Buğu» oy mağından kız alırlardı.

Bu sebeple Uygur Devleti'nin kuruluşunda, devlet teşkilatı yukarıda sıralanan oymakların asalet derecelerine riayet edilmek suretiyle meydana gelmiştir. Bundan dolayı da devletin bütün arazisi Uygurların bu dokuz oymağı ile Karluk ve Basmıl kabileleri arasında bölüştürülmüş ve devlet bu suretle 11 «Timar» a ayrılmıştır. Yalnız Uygurlarda bahsettiğimiz bu timar sisteminin İslâmm yahut Osmanlılar zamanında bilinen timardan farklı olduğunu söylemek lâzımdır. Zira, Uygurlar zamanında «Timar» bir bölge halkı ile birlikte bir kabileye verilmiştir. Osmanlılar da ise, Timar doğrudan doğruya şahıslara verilmiştir.

Uygurların bu ilk kağanları hakkında bilgiler görüldüğü gibi çok sınırlı kalmaktadır. Kutluk Bilge Kül Kağan'ın ölüm tarihi için çok çeşitli bilgiler varsa da kendisinin 747 tarihinde öldüğü kesin sayılabilir. Ölümünden sonra yerine oğlu Moyun Çur geçmiştir.

Moyun Çur Kağan : 747 senesinde başa geçen bu kağan «Tengride Bolmış İl İtmiş Bilge Kağan» unvanını almıştır. Bu unvan bugünkü Türkçeyle şöyle ifade edilebilir : «Gökte doğmuş, memleket idare etmiş, bilge kağan». Bu kağan zamanında Uygurlar başlıca şu siyasî faaliyetlerde bulunmuşlardır ;

1. Batı Seferleri : Bu devrede Uygurlara karşı mukavemet gösteren başlıca kuvvetler, batıda oturan Karluklar ile Türgeşler idi. 744 senesinde Uygurların hakimiyetine giren Karluklar, zaman zaman isyan ederek batıya gidip Türgeşlerle birleşiyorlardı. Moyun Çur Kağan Türgeşleri kendi hakimiyetine almış ve böylece sınırlarını batıda Sir-Derya nehri boylarına kadar genişletmişti.

2. Kuzey Seferleri ; Uygurların yaptığı bu seferler ülkenin batısında Kem nehri boyunca uzanan dağları aşmak suretiyle yapılmıştır. Bilindiği gibi, Kem nehrinin he-

men kuzeyinde Kırgızlar oturmaktaydılar. Kırgızların dilleri Türkçe ve kullandıkları yazı da Göktürk alfebesiydi. Kırgızlarla Uygurlar arasındaki bölgede bir başka Türk kavmi olan «Çik» ler bulunuyordu. Çiklerin oturdukları er tam olarak tespit edilememekle beraber bunları kendi ...kimiy etleri altına almakla, Uygurların kuzeye doğru da ayılmış oldukları görülmektedir.

3. Oğuzlara karşı Seferler : Sine Usu yazıtında, Moyun Çur'un, Selenga nehrinin kıvrımında oturdukları tahmin edilen «Sekiz Oğuz» ve «Dokuz Tatar» lan mağlup edişinden bahsedilmektedir.

4. Çinlilerle Olan Siyasi Münasebetleri : Moyun Çur Kağan'm şüphesiz ki en büyük faaliyet alanı Çin'in sınır bölgeleri idi. Kendisi tahta çıktığı zaman Çin'de büyük karışıklıkların hüküm sürdüğünü görüyoruz. Bu sırada Karluklar tarafından desteklenen Arap kuvvetleri ile Çinliler arasında 751 senesinde Talas'ta meydana gelen savaşta Çinliler ağır bir mağlubiyete uğramışlar ve aynı zamanda Tarım bölgesinin Uygurların eline geçmesine sebebiyet veren bu savaştan sonra Çin'de büyük olaylar cereyan etmiştir. Annesi Türk olan An-lu-shan ismindeki bir Çin generali Çin'in bu iç karışıklığından da istifade ederek isyan etnrş ve Çin imparatorluğu büyük bir tehlike ile karşı karşıya kalmıştır. Bu isyan üzerine Çinliler önce Araplardan yardım istemişler, fakat Arapların yardım edememeleri üzerine Uygurlar bu yardımı kendilerine sağlamışlardır. İsyanın bastırılması üzerine Çin imparatoru öz kızını Moyun Çur Kağan ile evlendirmdştir. Uygurlar bu başarılarından sonra Çin nezdinde daha da kuvvetlenmişler ve Çin imparatoru tarafından kendilerine her yıl 20 bin top ipek verilmeye başlanmıştır.

Moyun Çur Kağan'ın bıraktığı en büyük miras, Şine-Usu nehri yakınlarında yine aynı isimle anılan bir yazıt

olmuştur. Bu yazıt sayesinde Uygurlar hakkında çok kıymetli bilgiler zamanımıza kadar gelebilmiştir. Moyun Çur Kağan 759 senesinde ölmüştür.

3 — Böğü Kağan ve Maniheizm :

Moyun Çur Kağan 759 senesinde ölünce, yerine Uygurlardaki veraset geleneklerine göre büyük oğlunun geçmesi lâzımdı. Fakat bu kişi, bilmediğimiz bir sebepten dolayı öldürülmüş ve yerine Moyun Çur'un küçük oğlu geçmiştir. Çinliler tarafından «Teng-li Mou-yü» (Tengri Mou-yü) diye isimlendirilen bu kağanın birkaç tane isminin olduğunu biliyoruz. Bu isimlerin en tanınmışları «Buğu» veya «Bögü» ile «Tengri» idi. Bögü, Uygurcada «âlim, hekim» anlamına geldiği gibi, «sihirbaz» anlamına da gelmektedir. «Bögü» ismini almasının sebebi hiç şüphe yok ki Mani dinini Uygurlar arasında yaymış olmasından ileri gelmektedir. Çinliler «Bögü» adını «Mou-yü» şeklinde yazmışlardır Çinliler tarafından kendisine «I-ti-chien» de denilmiştir. Öyle anlasiliyor ki Mani dinini kabul ettikten sonra, 763 senesinin haziran ayında, T'ang imparatoru kendisine «Teng-li Kuch'o Mi-shıh Ho Chü-lu Ying-i Chien-kung P'i-chia K'o-han» («Tengride Kut Bolmış İl tutmuş Alp Külüg Bilge Kağan») bugünkü Türkçeyle de «Gökte saadet bulmuş, vatanı idare etmiş, kahraman, meşhur Bilge Kağan» unvanını vermiştir.

Çin tarihi içinde ayrı bir yeri olan T'ang sülalesi içteki ve dıştaki sürekli savaşlardan dolayı zayıflamaya başlamış ve hatta yıkılmaya yüz tutmuştu. Çin halkının ayaklanmaları yanında Tibetlilerin de saldırıları kendilerini çaresiz bir durumda bırakmıştır. An-lu-shan isyanının neticesinde bu isyana iştirak etmiş olan asi generaller ordunun başına geçmişler ve imparatoru çok güç durumda bırakmışlardır. Uygurlar ise, eskiden olduğu gibi Çinlilerin bu karışık durumundan istifade etmek istemişler ve Çin imparatoru-

nun tarafına geçerek kendilerine yeni haklar elde etmeye çalışmışlardır. Bu yardımın bir sebebi de Uygur kağanlarının T'ang sülalesinin prensesleriyle evli olmalarının kendilerini Çin imparatorlarının yardımcıları ve âdeta imparatorluğun hamileri durumuna getirmiş olmasıdır. Bu devirde Uygurlar ile Çinliler güç olarak hemen hemen denk bir kuvvetteydiler. Bögü Kağan Çin imparatorunun artık hiçbir kuvveti kalmadığını çok iyi biliyordu ve aynı zamanda Çin'i zaptetmenin zamanının geldiğini de seziyordu. Başlangıçta Kağan'a bu fikri veren, An-lu-shan isyanının asi generalleri olmuştu. Hatta 762 senesinde Uygur başkentine gelen Çin elçisine Bögü Kağan artık Çin'de imparatorun kalmadığını söylemiş ve böyle bir elçinin gönderilmesine nasıl cesaret edildiğine de şaşarak sert bir şekilde Çin elçilerine hakaret etmiştir.

Bögü Kağan Çin'i asilerin elinden kurtarmak için bir sefer düzenlemiş ve 762 senesinde Çin'in önemli şehirlerinden olan Lo-yang şehrini asilerin elinden kurtarmıştır. Bögü Kağan'm bu Lo-yang seferi sırasmda Çin de uzun süre kalması, Uygur tarihi için manevi açıdan olduğu kadar, fikir tarihi bakımından da önemli neticeler doğurmuştur. Bögü Kağan bu Lo-yang seferi sonrasında ülkesine dönerken dört Mani rahibini de birlikte getirmiş ve bu şahıslar Uygur medeniyetinin başlıca amili olan Maniheizm'i Uygurlara aşılamıştır. O sıralarda Uygur Devleti'nin ağırlık merkezi tedricen güneybatıya ve tamamiyle Tarım havzası çevresine kaymıştır.

Bögü Kağan'm kayınpederi Buğu Huaı-en Çin topraklarında hüküm sürüyor ve aynı zamanda Çin sarayı içinde de büyük bir otoriteye sahip bulunuyordu. Uygur kağanlarının kız aldıkları Buğu oymağından olan bu şahıs, Kağan üzerinde büyük bir etkiye sahipti. Uygur ordusu içinde aynı kabileden pek çok şefler de bulunuyordu. İşte bu sebep-

ten Bögü Kağan bir yandan asilerin ve diğer taraftan Çin'i zaptetmek idealinin tesiri ile büyük bir orduyla Çin seferine çıkmıştır. Birçok Çin şehrini zaptettiği ve Çin başkentine yaklaştığı bu sefere karısı da iştirak etmiştir. Çin'in yabancılar tarafından zaptedilemeyeceği inancının kuvvetli olmasından dolayı Uygurları Buğu Huai-en durdurmuştur. Çin kaynaklarının verdikleri bilgilere göre, bu akın sırasında bütün Kuzey Çin Uygurların yağmasına uğramış, şehirler yerle bir edilmiş ve hatta en enteresan olanı, Çin mabetleri bile yıkılmıştı. Çin imparatorluğunda Uygurlar bu suretle nüfuz sahibi olduktan sonra, sıra Çin'deki asilerin ortadan kaldırılmasına gelmişti. Bu sebeple Çin'deki Uygur kuvvetleri yeniden teşkilatlandırılmışlardır. Bu arada Buğu Huai-en'in «Sol Şad», yani «Doğu başkumandan»ı olduğunu görüyoruz. Diğer taraftan yeni tayin edilen «Sağ Şad», yani «Batı başkomutan» ı ise Çinli asilerle mücadele etmek üzere görevlendirilmiştir. Az bir zaman sonra da asilerin lideri yakalanmış ve boynu kesilmiştir.

Buğu Huai-en'in 765 senesinde ölümü üzerine Uygurların disiplini bozuldu ve orduda bir anarşi başladı. Bunun üzerine Çin ve Uygurlar arasında eşit şartlarda bir ittifak yapıldı. Bu ittifak neticesinde Uygur ve Çin ordusu müştereken Tibetlilere karşı bir askeri harekâta geçtiler ve Tibetlileri büyük bir mağlubiyete uğrattılar. Bu sırada Uygurların içinde bulunan Dokuz Oğuz boyları Çin'e karşı bir sefer yapıp Çin'i yağmalamak istiyorlardı. Bu isteklerine Bögü Kağan uymuş, fakat o sırada Uygur veziri olan Tun Bağa Tarkan muhalefet etmişti. Vezirin ısrarla Çin seferinden vazgeçme fikri üzerinde durması, Hun kağanı Mao-tun'dan beri Çin'in yabancılar tarafından zaptedilemeyeceği düşüncesinden kaynaklanıyordu. Kağan ve veziri arasındaki bu münakaşa büyümüş ve vezir Tun Bağa Tarkan, Bögü Kağan'ı 779 senesinde öldürüp yerine kendisi

kağan olarak başa geçmiştir. Bu hadisenin de Uygurların sosyal hayatlanndaki tesiri büyük olmuştur. Çünkü Dokuz-Oguzların müdafaa ettikleri fikir iddiasını kaybetmiş ve bunun sonunda da Dokuz-Oguzların Uygur Devleti içindeki rolleri son bulmuştur. Yeni Kağan Tun Bağa Tarkan, Dokuz - Oğuz ve Bögü Kağan'm bütün ileri gelenlerini ortadan kaldırmıştır.

Uygurlarda Din anlayışı ve Maniheizm .-

İnanç alanında Uygurların çabuk din değiştirdiklerini ve yeni kabul ettikleri bir dini yaymak için çok çalıştıklarını, bunda da başarılı olduklarını söyleyebiliriz. Uygurlar önceleri Gök Tanrı dini inancında olmuşlar, fakat daha sonraları Budizm dinini kısmen de olsa kabul etmişlerdir. Türklerin Budizm dinini kesin olarak ne zaman kabul ettiklerine dair elimizde deliller yoksa da, Göktürk Kağanı Mu-han'm (553-572) bir Buda manastırında bulunan yazıtında, Buda dinine inanmış bir kişi olarak isminin geçtiği bilinmektedir. Ayrıca T'o-po Kağan zamanında (572 - 581) Çin'deki Ts'i sülalesinden bir Budist rahibin kendisine gönderdiği ve rahibin «bu dini kabul ederlerse kendilerinin rahat ve huzura kavuşacaklarını ve bir Budist manastırı yaptırmasını» istediği bir gerçektir. T'o-po Kağan bu istekleri kabul ederek Ts'i sülalesi imparatorundan bazı Budist kitapları istemesi üzerine, imparator kendisine «Nirvana-sutra»yı yollamıştır.

Uygurların Budizm diniyle Göktürkler çağında karşılaştıkları tahmin edilmektedir. Çünkü Uygur birliğini kuran P'u-sa adının mânâsının sanskritçe «Bodhisattva» dan geldiği ve kelimenin «B'uo-sat» olduğu bilinmektedir. Uygurlar 744 senesinde devletlerini kurdukları sırada, halkın hiç olmazsa bir kesiminin Budist olduğunu söyleyebiliriz. Uygurlar Budizmin «Mahayana» («Büyük Sal») mezhebine bağlanmışlardır.

Yukarıda da söylediğimiz gibi, Bögü Kağan Lo-yang seferi sonrasında ülkesine dönerken, beraberinde dört Mani rahibini de götürmüştür. Mani dininin Uygurlar arasında yayılmasına karşı tepkiler pek o kadar şiddetli olmamıştır. Bögü Kağan için dikilmiş olan «Karabalgasun» yazıtının Çincesinde unvanının «Tengride Kut Bulmuş», yani "hü kümdar olma şansını gökte bulmuş» olduğu kaydedildikten sonra, Bögü Kağan tarafından şunların söylendiği kayde dilmektedir : «Uygurların örf ve âdetlerinin kötü oluşu ve halkın artık icra kuvvetini dinlemeyişi sebebiyle Kağan'm Jui-Hsi gibi dört tane din adamını memleketine sokarak iki kudsiyeti inkişaf ettirerek vaz ettirdiğini ve üç an'a de rin olarak nüfuz edildiğini kaydediyor. Bu din allâmeleri Nura ait (hakikaten) doktrinleri mükemmel incelemiş ol dukları gibi, yedi kitabı da tam olarak anlayabiliyorlardı. Onların kapasitesi denizler kadar derin, natıkaları da çağ layanlar gibi (akıcı) idi. Bu sebeple Uygurları bu hak di nine girmeye sevkedebilirdi .... kaide olarak (kabul) etti. Bütün faziletlerin bir araya gelmesini gerçek leştirdi. Bundan başka .... fazileti kâmile. Bu Tu-tu ve Tse-shih'ler iç dış nazırlar............................dediler ki: 'Biz eski günahlarımız için istiğfarda bulunuyor ve hak dinine hizmeti arzu ediyoruz'. (Kağan tarafından) şöyle b'r buyrultuda (bulunuldu) :

'Bu din nafiz (nüfuz edici) ve harikuladedir Bununla beraber ona ihtida ve riayet güçtür. Onu iki veya üç defa hulûsla tetkik ettim. Bazen anlayamıyor şeytanı Buda olarak tesmiye ediyordum. Halbuki şimdi hakikati çoktan anlamış bulunuyorum. (Artık bundan sonra) (batıl dinlere) ibadet edemeyeceğim. Ve bilhassa ümit ederiz ki.................. diyordu':

'Mademki, azimsiz ve hulûs sahibisiniz ona derhal ihtida eder ve evanıirini koruyabilirsiniz. Kabartma ve res-

metmek suretiyle yapılmış şeytan tasvirlerini tamamen yakınız. Cinlere dua ve şeytanlar önünde secdeden tamamen .... (hidayet) ışık dinini kabul ediniz. Bu memleket, sıcak kan içicilik (gibi) Barbar âdetlerini bırakarak sebze ile beslenen bir memlekete dönsün. Bir cinayet devleti, iyiliklere teşvik kırallığı haline gelsin'.

'Bunun için.................... insanda bulunmaktadır. Sema güç ve (kuvvet) verir, tâbiler ise onu taklit ederler. Din emiri hak dininin kabul edildiğini işitince (onların) bu sadakatini methetti. Kadın ve erkek din adamlarını, (bu dini) vazederek yaymak için Çin'e soktu. Bundan sonra Mu-she ve müridleri kalabalık olarak dolaştılar. Doğudan batıya kadar dini yaymakla (meşgul oldular)».

»Yine Karabalgasun yazıtında Bögü Kağan için «Zahag i Mani» yani «Mani'nin tezahürü» denmektedir. Çincede «Mou-yü», Sogdçada «Mojak» ve Pehlevi lehçesinde «Moje» denen yüksek rütbeli bir Mani rahibinin de Uygurlara gittiği ve bu yeni devlet dininin başkanı olarak burada görev yaptığı bilinmektedir. Mani ruhban sınıfının Uygurlarda ki siyasî etkisi önemli boyutlara ulaşmıştır. O döneme ait bir Çin metninde Uygurların hükümet meseselerinde daima Mani rahiplerine danıştıkları belirtilmektedir.

* Uygurlar Çin'de karşılaştıkları ve ülkelerine getirdikleri bu dört Mani rahibinin tesirinde bu kadar uzun seneler sürekli olarak nasıl kalabilmişlerdir? Kanaatimce bu dört Mani rahibinden çok Sogd tüccarlarının rolleri büyük olmuştur. Çünkü kendilerinden evvel Budistler ve çağdaşları olan Hıristiyanlar gibi Mani mezhebi taraftarları da Sogdlar arasında kolayca kendilerine yer bulmuşlar ve onların arasında çok başarılı işler görmüşlerdir. Mani mezhebinin taraftarları, Sogd kavminin ticaret işlerindeki başarılarından kendi dinî propagandaları hususunda da **istifa-**

de etmişlerdir. Orhun yazıtlarının bulunduğu bölgede Sogdça yazılmış küçük bir yazı parçası günümüze kadar gelebilmiştir. Bu yazıttan, Uygurlara Mani mezhebini öğretenlerin Sogd misyonerleri olduğu anlaşılmaktadır. Çin kaynaklarından biliyoruz ki, Sogd misyonerleri göçebelere, bir başka deyişle Uygurlara doğrudan doğruya Sogd ülkesinden gelmemişlerdir. Büyük ihtimalle Bögü Kağan 762 senesinde Çin'de bu Sogd misyonerlere de rastlamıştır. Bundan, göçebe kavimlerinden çok, batı kavimleri için Çin ile ticaretin ne derece mühim olduğu görülmektedir. Sogdların. göçebe Türk kavimlerine gerçek tesirleri, bunların Çin'de ve Çin'e giden yol üzernde ticaret kolonileri kurmalarından sonra başlamıştır. Özellikle Türklerin gerek Çin'e ge rekse bugünkü Doğu Türkistan bölgelerine olan akınlarının çoğalması, bu münasebetin kuvvetlenmesine sebep ol muştur. Uygurları dini propaganda ile etkilemek hususunda Sogdlarm tesiri, Doğu Türkistan'ın doğusunda yaşayan İndo-Avrupa kavimlerinkine nispetle daha kuvvetli ve çeşitli olmuştur. Mani ve Hıristiyan mezheplerinin en önemli başarıları, VII. yüzyılın sonları ile VIII. yüzyılın başlarına, yani Batı Asya'da İslâmiyetin siyasi hakimiyetinin yerleşmiş olduğu zamana rastlamaktadır.

Yukarıda Uygurların Mani mezhebini kabul etmelerinin Türk tarihi açısından büyük önem taşıdığından söz etmiştik. Budist ve Hıristiyan misyonerliğinin başarısı ne kadar büyük olursa olsun, bir Türk kavminin VIII. yüzyılda veya ondan evvel Budizm veya Hıristiyan dinini bütün bir kavim dini olarak kabul ettiğine dair herhangi bir habere rastlamıyoruz. Uygurlar Maniheizm'e geçerken, şüphesiz onun ahlaki prensiplere dayalı bir din olduğunu gözden uzak tutmamışlardır. Mesela, Şaman inancına göre adam öldürmek, insana ahirette faydalı olduğu halde, Mani mezhebinde yalnız adam öldürmenin değil, hayvan eti yemenin

bile haram olmasına rağmen bu dine girebilmişlerdir. Eski inançları ile yeni din arasındaki çelişkiyi Uygurlar kendileri de anlatmışlardır. Uygur kitabelerinde deniliyor ki, «Evvelce et yiyen kavim bundan sonra pirinç yiyecek, evvelce adam öldürmek yaygın olan bu memlekette bundan sonra hayır hükümran olacaktır».

Uygur Kağanı Bögü'nün Çin dilindeki yazıtı ile beraber bulunan Sogdça küçük yazı yanında, Orhun harfleri ile yazılmış Türkçe satırlar da bulunmaktadır. IX. yüzyılın birinci yarısına ait olan bu Sogdça yazı, Türkler arasında Orhun alfabesi ile yazılmayan yeni bir alfabenin, yani Uygurca yazının yayılmaya başladığına dair önemli bir işarettir. Mani mezhebi taraftarları, beraberlerinde kendi alfabelerini de Uzak - Doğu'ya taşımışlardır. Uygur kağanının sözlerini taşıyan yazıttaki alfabe işte bu Sogd alfabesidir. Bu yeni alfabe Uygurlar arasında korunmuş ve ilim âleminde «Uygur Yazısı» diye tanınmıştır. Türklerin İslâmiyeti kabul ettikten sonra da uzun zaman bu alfabeyi kullandıkları bilinmektedir. Hatta bu alfabeyi Uygurlar sonradan Moğollara da öğretmişlerdir. Diğer taraftan Sogdlar, İslâmiyeti kabul ettikten sonra bu alfabelerinden vazgeçmişler ve Arap harfleri ile yazmaya başlamışlardır.

Uygurlar Mani dinini o kadar çok benimsemişlerdir ki bu dinin Çin'de de yayıcısı ve koruyucusu olmuşlardır. Birçok defalar (770, 771, 807 senelerinde) Uygur elçileri T'ang imparatorluğunun sarayında, Çin'e yerleşmiş veya yerleşecek olan Maniheist toplulukların koruyuculuğunu üstlenmişlerdir. 768 tarihinden itibaren Uygur kağanı Çin imparatorundan Çin'de Mani dininin yayılması için bir kararname çıkartmayı başarmıştı. Ayrıca kendi vatandaşları için Hu-pei şehrinde ve başka yerlerde Mani mabetleri inşa ettirmiştir. Bundan başka 807'deki Uygur elçisi, Lo-yang ve

Tai-yüan şehirlerinde de Mani tapınakları kurulması için izin istemiştir. *

Mani dini ile birlikte bu dinin yayıcıları olan Sogdlarm alfabelerini de alan Uygurlar, bu yeni yazı sayesinde millî bir edebiyat geliştirerek, ilk Türk edebiyatının eserlerini ortaya koymuşlardır. Önceleri bu yeni çeşidiyle Farsçadan birçok mani metni, Sanskrit veya Çince Budist metinlerine çevrilmiştir. Bu şekilde Uygurlar diğer Türk ve Moğol milletlerine nazaran çok büyük bir ilerleme kaydetmişler ve hatta Cengiz Han zamanına kadar bu milletlerin eğiticiliğini de yapmışlardır.

Uygur Mani edebiyatı, özenilerek yazılmış «İlahiler, günah çıkarma formülleri, vaazlar ve efsaneler» şimdiye kadar çoğu zaman menfi yönden ele alınmış ve bu tutum Mani dini hakkında yanlış fikir veren görüşleri destekleyecek mahiyette olmuştur. Şimdiye kadar bizim tarihçiliğimizde de bu yol izlenmiş ve daha çok Mani dininin «savaşçılık özelliklerini» kaybettirdiği şeklinde mütalaa edilmiştir. Mani dininin bu özelliği hiç şüphesiz doğrudur. Fakat bunun yanında Mani dininin yüksek ahlak seviyesi, musiki ve resim sanatlarına önem vermesi, bu dinin diğer özelliklerindendir. Denilebilir ki, Hıristiyan ve Zerdüşt felsefesi unsurları ile İran sanatını ihtiva eden Mani dini, Uygurların medenileşmesine yol açmıştır. Karabalgasun yazıtı bize «Vahşi âdetleri olan ve kan seline boğulmuş bu ülkenin sebzeyle beslenilen bir ülke haline geldiğini, insanların öldürüldüğü bu yerin, iyilik yapmanın teşvik edildiği bir yer haline geldiğini» söylemektedir.

«Mani dini nedir?» sorusuna belki şu şekilde bir cevap vermek mümkün olabilir : Hıristiyan mezheplerinden birisi olan Maniheizm 215 - 276 tarihleri arasında yaşamış olan Manikhe isimli bir İranlının kurduğu bir dindir. Manikhe

-Mani- Zerdüşt dininden nurla zulmün, hayırla şerrin mücadelesini esas almıştır. Mani'ye göre hayırla şer, her ikisi de ezeli ve ebedidir. Tanrı hayırla nurun yaratıcısıdır. Şeytan ise şer ve zulmün temsilcisidir. Kâinatın esasında mevcut olan bu ikilik -Şer ve Hayır- esası, insanlarda dahi mevcuttur.

Mani dini Irak, Kuzey Afrika, İran ve Doğu Asya'da bir hayli yayılmıştır. IV. yüzyıl sonlarında da Roma Devleti'nde bir hayli taraftar bulduğu bilinmektedir.

Mani'nin pek çok eser bırakmış olduğu rivayet edilmektedir. Fakat Mani'den günümüze kadar gelen eserler mevcut değildir. 19. yüzyıla kadar Mani dini hakkındaki yegâne malumat kaynağı, Hıristiyan uleması tarafından Mani dini için yazılmış eserler ve bunun yanında Arap eserleriydi. Ancak 19. yüzyılda Doğu Türkistan bölgesinde birçok Uygurca eser ortaya çıkarılmış ve Uygurlara ait bu eserler arasında Mani dinine ait pek çok akideler ve dualar bulunmuştur. Bunlar Avrupa'nın çeşitli ülkelerine ait bilim adamları tarafından okunmuş ve çoğu Almanca olarak neşredilmiştir. Radloff, von Le Coq, Bang ve von Gabain gibi bilim adamları tarafından tanıtılan bu yazma eserler sayesinde Mani dininin esaslarını öğrenmek ve şimdiye kadar Hıristiyan ve İslâm kaynaklarının verdiği malumatları doğru veya yalnış olduğunu tetkik etmek imkânı doğmuştur. Güney Uygurlarmdan (840 Kırgız yenilgisinden sonra güneye gelip yerleşen Uygurlar) kalma yazma eserler arasında pek çok Mani dinine ait yazıların bulunması, bir zamanlar bu Uygurlar arasında Mani dininin epeyce yayılmış olduğunu göstermektedir.

Mani dininin Uygurların yaşayışlarında büyük bir değişiklik meydana getirdiğini yukarıda söylemiştik. Fakat acaba bu dinin milli karakterlerine tesiri olmuş mudur ?

Bu sorunun cevabı muhakkak ki hayır olacaktır. Bu dini kabul etmiş olan Uygur Türkleriyle bu dine girmemiş Türkler arasında örf ve âdetler bakımından hiç de mühim farklar mevcut **olmamıştır. Zaten Islâmiyetten** önce **Türkler** arasında yayılmış dinlerin hiçbiri Türkler arasında derin ve silinmez izler bırakmış değildir.

Mani dininin diğer hususiyetlerine gelince; bu dine göre bir gün içinde yalnız akşamları yemek yemek lâzımdır. Hayvani gıdalar yasaktır. Mani dini şehirli ve tüccar dini idi. Bu yüzden yerleşik hayata alıştırmış ve savaşçı özelliklerini kaybettirmiştir.

Uygurlar arasında Mani rahiplerine «MOÇAK» ismi verilmiştir. Mani dininin bazı rahipleri bazen birkaç sene hiç yerlerinden hareket etmezlerdi. Bazıları ise bu dini yaymak için durmadan geziyorlardı. Budizmle bir karşılaştırma yaparsak, Budizm'de keşişler işsiz, evsiz barksız, fakir ve aynı zamanda bekâr insanlardı. Hindistan'da daima seyahat ederler, yalnız seyahat etme imkânı olmayan çok yağmurlu üç ay süresince bir yerde kalabilirlerdi. Senenin diğer aylarında seyahat etmek mecburiyetindeydiler. Keşiş olmayan Budistler ise, herşeyden önce Budist keşişlere yiyecek bulmak mecburiyetindeydiler. Bunların evlenmeleri serbestti. Fakat bunların da et yemeleri ve içki içmeleri yasaktı. Bu durumda Mani rahiplerini, Budizm'de keşiş olmayanların sınıfına dahil etmek mümkün olmaktadır.

Uygurlar bu yeni dinin tesiriyle yerleşik hayata geçmişler, edebiyatta, sanatta ve medeniyet alanında çok önemli eserler vermişlerdir. Hatta kendilerinden sonra gelen pek çok devlete «medeniyet hocalığı» yapmışlardır denilebilir. Durum bu kadar açık iken her nedense bizim tarihçilerimizden bazıları «Biraz da Türkleri zayıflatmak için kurulmuş olan bu tuzağa Uygurlar 763 senesinde tutul-

muşlardır» diyebilmekte, bazıları daha da ileri giderek «Uygurlar Türk tarihine, Türk varlığına, Türk ırkına ve Türk kültürüne ihanet etmişlerdir» diye İslâmiyet Öncesi Orta Asya Türk Tarihinin bu en medenî ve Türklük için pek çok şey vermiş olan bu devlete böylesine hakaret edebilmektedir. Mani dinini kabul edip yerleşik hayata geçtikleri, daha doğrusu sadece «savaşçılık özelliklerini» kaybettikleri için yerilen bu Uygurlar, İslâmiyeti kabul ettikleri 13. yüzyıl sonrasında, İslâmiyeti Çin'e tanıtmışlar ve bu dinin Çin'de yayılması için büyük çaba sarfetmişlerdir.

K

■ *i* — **Böğü Kağan'ın Öldürülmesi** ve **840'a Kadar Uygurlar** :

Bögü Kağan'ı ve Maniheizm'i burada bırakarak tekrar Uygurların siyasi hayatlarına dönecek olursak, 780 senesinde Tun Bağa Tarkan, Bögü Kağan'ı öldürerek kendisini kağan ilân etmiştir. Kağan olduktan sonra ilk iş olarak derhal Çin ile siyasi münasebetlerinin düzeltilmesi yolunu seçmiş ve bunda da muvaffak olmuştur. Çinliler tarafından kendisine «Alp Kutluk Bilge Kağan» unvanı verilmiştir. Bu unvanın mânâsı ise «Kahraman, Tanrı tarafından şans verilmiş, alim kağan» dır. 780 senesinde meydana gelen bu önemli hadise Çin sarayında da çok olumlu tesirler yaratmıştır. Tun Bağa Tarkan Uygurlar içindeki Dokuz Oğuz beylerini ortadan kaldırıp onların güçlerini kırınca, Uygur Devleti'nde büyük bir karışıklık meydana geldi. Tun Bağa Tarkan, Dokuz Oğuzların Uygurlar içindeki hakimiyetlerini meşru saymıyor ve onları tanımıyordu. Kağan ile Dokuz Oğuzlar arasında anlaşmazlık başgösterince, Çin'deki diğer Uygur boyları yeni kağanlarına yardım etmek için ülkelerine dönmek üzere hazırlık yapmaya başlamışlardı. Çin'deki bu Uygurlar o zamanlar Çin sarayı civarında yerleşmiş, mal mülk sahibi olmuşlar ve aralarında pek çok alim yetişmişti. Buna mukabil, Çin'de yerleşmiş olan Dokuz Oğuz boyları ise Çin'de kendilerini daha emniyette hissettikleri

için, ülkelerine dönüp diğer Dokuz Oğuzlara yardım etmek istememişlerdir. Çin'deki Uygurlar, şefleri Tudun'un idaresinde Orhun nehri kıyılarına doğru yola çıkıp Çin'in önemli şehirlerinden olan Chen-wu şehrinden geçerlerken, Çin valisi Uygurların yanlarında bulunan eşyalardan şüphelenmiş ve bunların kontrol edilmesini istemişti. Yapılan aramada, eşyaların içine gizlenen Çinli kadınların bulunduğu anlaşılmış ve vali bu kadınları derhal tutuklatmıştır. Esasen Çinlilerin öteden beri Türklere karşı uyguladıkları bir siyasetin, az dahi olsa, bu olayda geçerliliğini görmekteyiz. Bilindiği gibi, Çinliler ve Türkler çok uzun bir zamandan beri komşu olarak bazen harp etmişler, bazen sulh içinde yaşamışlar, ama daima birbirlerine muhtaç olmuşlardır. Çinlilerin en büyük korkusu, kuzeyden gelecek Türk akınları karşısında ülkelerinin parçalanmasıydı. Zaten bu yüzdendir ki, daha Hunlar zamanında bu akınlara karşı koyabilmek için Çin Seddi'ni yaptırmışlardı. Daha sonraki dönemlerde ise ticaretin geliştirilmesi için önlemler almışlar ve hatta yapılan ticaret anlaşmalarında tesbit edilmiş ürün miktarının fazlasını vererek Türklerin Çin topraklarına girmemelerini sağlamaya çalışmışlardır. Hatta Türkleri sınırlarında tutabilmek için sınırlarda yeni şehirler kurmuşlar ve buralarda pazar yerleri kurarak Türklerin kolaylıkla alışveriş etmelerini sağlamışlardır. Buna mukabil, Türkler hiçbir devrede en kuvvetli oldukları dönemlerde bile, Çin'i istilâ ederek orada oturma ve Çin'i kendi egemenlikleri altmda yaşatma yolunu pek seçmemişlerdir. Çünkü, Türklerdeki bir düşünceye göre şayet Çin'e gidip orada yerleşirlerse, o zaman kendi benliklerini kaybedecekler ve Çinlileşeceklerdi. Türkler bu duyguyu her zaman yaşamışlar ve bu yüzden de Çin hiçbir zaman Türklerin olmamıştır. Türklerin bu duygu ve düşüncelerine karşılık, Çinliler her zaman için en ufak bir Türk zümresini bile hemen yerleştirmişler ve onlara yerleşikliğin bütün icaplarını öğreterek assimile

etmeye çalışmışlardır. İşte yukarıdaki bu hadisede de bunun izlerine rastlıyoruz. Kendi toprakları içinde yaşayan bu Uygurları Çinlileştirmek, onları geri göndermemek ve kuvvetlerini bölmek düşüncesi hakimdi. Yola çıkan Uygurlar Tun Bağa Tarkan'ın kağan olduğunu duyunca, bu teşebbüslerinden vazgeçip tekrar Çin'e geri dönmek istemişlerdir. Bu yüzden Çinlilerle yapılan çatışmada, başlarında bulunan Tudun Çinlilerce öldürülünce başsız kalan Uygurlar Çinliler tarafından kolaylıkla dağıtılmışlardır. Bu öldürülen Tudun'un sonradan Tun Bağa Tarkan'ın amcası olduğu anlaşılmıştır. Tun Bağa Tarkan, kendi soydaşlarına karşı yapılan bu harekete çok üzüldüğü gibi, aynı zamanda çok da kızmış ve o sırada ülkesine gelen ilk Çin sefaret heyetine çok kötü muamele ederek onları bu olaydan dolayı sual yağmuruna tutmuştur. Tun Bağa Tarkan, Tudun'u öldürenlerin cezalandırılmalarını istiyordu. Çin elçileri çok üzgün olarak bu olayın kaza ile olduğunu ve Tudun'un kesinlikle imparatorlarının emriyle öldürülmediğini söylemişlerse de kağanı ikna edememişlerdir. Bu hadiseden dolayı Çin elçileri çok kötü durumda kalmışlar ve Çin ile Uygurların arası açılmıştır. Tun Bağa Tarkan daha sonra Çin elçilerini affetmiş ve onları serbest bırakmıştır. Elçiler de Çin'e geri dönmüşlerdir.

Elçilerin Çin'e geri dönmelerinden hemen sonra, Tun Bağa Tarkan aradaki durumun düzeltilmesi için Çin'e bir elçi göndermiş ve Çin imparatoruna, kendisinin bir Çinli prensesle evlenmek istediğini bildirmiştir. Çin imparatoru, kendi prenseslerinin ancak Çinlilerle evlenebileceğini ve bu yüzden başkalarına verecek kızı olmadığını bildirmiştir. Bunun üzerine Uygur elçisi imparatora, Çinlilerin Uygur Tudun'unu haksız yere nasıl öldürdüklerini hatırlatmış ve Çinli elçilerin bütün bu kötü duruma rağmen ülkelerine sağ salim döndüklerini söylemiştir. Uygur elçilerinin bu ko-

nuşmaları üzerine, Çin veziri de imparatorunu ikna etmiş ve Uygur kağanına bir Çinli prenses verilmesini kabul ettirmiştir. Daha sonraki konuşmalarda ise, verilecek olan bu prensesin imparatorun öz kızı olması kararlaştırılmıştır. Çin tarihinde çok ender rastlanan böyle bir evlenmeye imparatorun rıza göstermesi çok mühim bir olaydır. İmparatorun bu öz kızma «Kutluk Bilge Konçuy» unvanı verilerek kağanın veziri refakatinde büyük bir Çin heyeti ve hediyelerle birlikte Tun Bağa Tarkan'a gönderilmek üzere yola çıkarılmıştır.

Karabalgasun kitabesinde, Tun Bağa Tarkan'ın kuvvetli şahsiyetinden, kuvvet ve kudreti ile herkese hakimiyetini tanıttığından, maharet ve cesaretiyle dahildeki ve hariçteki işlerini kolaylıkla yoluna koyduğundan bahsedilmektedir. Tun Bağa Tarkan'ın Uygurlara kağan olmasından sonra, Uygur hükümdar sülalesinde de bir değişiklik olmuş, ve bu tarihten sonra Tun Bağa Tarkan'ın soyundan olanlar Uygur tahtına çıkmışlardır.

Tun Bağa Tarkan ölünce yerine oğlu geçmiştir. Bu kagânm unvanı «Ay Tengride Kut Bulmış Külük Bilge Kağan» dır. Görüldüğü gibi, bu kağanın unvanındaki yenilik «Ay» kelimesinden geliyor. Uygur Devleti kurulduğundan beri kağanların unvanlarında bu kelimeye rastlanmamıştı. Bilindiği gibi «Ay», Maniheizm'de önemli mefhumlardan biridir. Bu sebeple, Mani dini ilk tesirlerini kağanların unvanlarında göstermeye başlamıştır. «Ay» Maniheizm'de «Gök» kadar önemli bir mefhumdu.

Karabalgasun yazıtında bu kağanın Uygurların örf ve âdetlerini islah etmeye çalıştığından bahsedilmektedir. Karabalgasun yazıtının Maniheist bir düşünceyle yazıldığını göz önünde tutarsak, kağanın da Bögü Kağan gibi Mani dinini yaydığını ve unvanının başına «ay» kelimesinin niçin konduğunu anlayabiliriz.

Bu kağan zamanında Orta Asya'da karışıklıklar çıkmıştır. Beşbalık şehrinin yakınlarında yaşayan Şato Türkleri Çinlilere karşı koyabilmek için Tibetlilerle anlaşmışlardır. Diğer taraftan Uygurlar ise Beşbalık'taki kendi çıkarlarını koruyabilmek için bu Şato Türklerine karşı koymak istemişlerdir. Fakat Şatolar, Uygurları yapılan savaşta bozguna uğratmışlardır. Bu durum üzerine kağanın kendi ülkesinde itibarı sarsılmış ve karısı tarafından zehirlenerek öldürülmüştür. Öldürülen bu kağanın yerine küçük kardeşi başa geçmiştir. Türk töresine göre yerine oğlu geçmesi lâzımken, kardeşinin tahta geçmesine devletin ileri gelenleri göz yummayarak yeni kağanı taraftarları ile birlikte öldürdüler ve kağanın küçük oğlunu Uygur tahtına çıkarttılar. Herkes bu töre geleneğine saygı göstermiştir. Bu arada Tibetliler de mağlup edildiler. Bu kağan arkasında hiçbir halef bırakmadan 795 senesinde ölmüştür.

To-lo-szu'nun 795 senesinde ölümü üzerine yerine nazırı «Kutluk Bilge» geçmiştir. Bu yeni Kağan'm unvanı «Ay Tengride Ülüğ Bulmış Alp Ulug Bilge Kağan» dır. Bu unvanın mânâsı ise, «Ay ve Gökte kısmet bulmuş, kahraman, büyük Bilge Kağan» dır. Kendisi Bögü Kağan'ı öldürerek yerine geçen Tun Bağa Tarkan'ın torunudur. Kutluk Bilge Kağan'm Töles kabilelerinden birisine mensup olduğu biliniyorsa da, hangi kabileye mensup olduğu meçhuldür. Ölen kağanın yerine nazırının geçmesi, kağanla bu nazır arasında bir akrabalık olup olmadığı meselesine de bir açıklık getirmemektedir. Uygurlarda bilindiği gibi, başa hep «Yaglakar» soyundan gelen kağanlar geçerdi, ve bunlar isimlerinin sonunda hep «Yaglakar» kabilesinin adını taşırlardı. Kutluk Bilge Kağan ise «Yaglakar» kabilesinden değildi. Fakat, Kutluk Bilge Kağan'm oğullarının ve torunlarının hem kağan olduklarını hem de isimlerinin arkasında «Yaglakar» adını taşıdıklarını görüyoruz. Bu karmaşık

duruma bize yine Çin kaynakları açıklık getirmektedir. Bir Çin kaynağında «Kutluk Bilge» Kağan'm, Uygur kağanının «evlatlığı» olduğu yazılıdır. Bu sebeple onun oğulları kağan ailesinin adı olan «Yaglakar» ismini taşıyorlardı denmektedir. Bu suretle Uygurlarda bir «evlatlık» müessesesinin olduğunu görmekteyiz, İleride bu konuya tekrar değinilecek olmasına rağmen hemen şunu belirtmeliyim ki, Uygurlarda «evlatlıklar» babalıklarının aile ismini taşıyabiliyorlardı.

Karabalgasun yazıtına göre bu kağanın tahta çıkışı şöyle olmuştur : 795 yılında kağan öldüğü zaman kendisi bütün prenslerin ve Uygur ileri gelenlerinin en yaşlısıymış. Bütün Uygur valileri nazırları, ordu komutanları, sınır valileri kendisini desteklemişler ve hatta tahta çıkması için teşebbüste bulunmuşlardır. Neticede kendisini kağan olarak tahta çıkarmışlar. Uygurlara saadet verdiğinden, otağında yaptığı harp planlarıyla, çok uzak bölgelerdeki harpleri kazandığından bahsedilmektedir. Esirgeyici, koruyucu, kendi hakkını daima müdafaa eden, yalnız Uygur ülkesi için değil, dünya düzeni için bile kanunlar çıkartan bir kağan olarak bilinmektedir.

Kutluk Bilge Kağan'm başlıca faaliyetlerini şöyle sıralayabiliriz ; Tibet ve Karluklarm Uygurlara karşı teşkil ettikleri çeteleri ortadan kaldırmış, Kartukları tamamen kendisine tâbi kıldıktan sonra Turfan bölgesine inmiştir. Burada da Tibet ve Karluk çeteleriyle karşılaşmış ve bunları da tamamen ortadan kaldırdıktan sonra, şehirleri geri alarak, asayişi bozmayan bölge halkını mükâfatlandırmış, asayişi bozanları ise şiddetle cezalandırmıştır.

Kutluk Bilge Kağan'm en büyük icraatı Kırgız seferidir. Kırgız seferi kendi adını ebedileştirmiştir denilebilir. Orta Asya'nın kuzeyinde oturan ve bir Türk kabilesi olan

Kırgızlar, cesur ve kuvvetli bir kabileydiler. Uygurlar, bugünkü Turfan bölgesine kadar hakim olunca, Kırgızların güney bölgeleri ile ilişkileri hemen hemen tamamen kesilmişti. Bu yüzden Kırgızlar daha kuzeye çekilmek zorunda kalmışlardı. Karabalgasun yazıtına göre bu dönemde Kırgızlar 400.000 fazla okçuya sahipmişler. Yapılan bu savaşta Kırgız kağanı öldürülmüştür. Yazıttaki bilgilere göre, Kırgızlar tarafından terkedilen at ve sığırların sayısı vadiler dolusu, elde edilen silahlar ise, bir dağ yüksekliğindeymiş.

Kutluk Bilge Kağan 805 senesinde ölünce, yerine «Ay Tengride Kut Bulmış Alp Külük Bilge Kağan» geçiyor. Bu unvanın mânâsı ise, «Ay Tanrısında Saadet Bulmuş, Kahraman, Meşhur Bilge Kağan» dır. Bu kağanın önemli faaliyetlerini de şöyle sıralayabiliriz : Doğu Türkistan'ın önemli şehirlerinden birisi olan Kuça'yı Tibetlilerin elinden kurtarması ve Maniheizm'in Uygurlar arasında yayılması için göstermiş olduğu gayret. 806 senesinde Uygurların başkenti Ordu-balık'a Mani rahipleri kağan ile ülkenin idaresi hakkında konuşuyorlar. Kağan, Mani rahiplerine ülkesinde oturmaları için devamlı oturma müsaadesi vermişti. Bu devirde Uygur ülkesinde pek çok Mani mabetinin inşa edildiğini görüyoruz. Uygurlar Mani dininin Çin'de de yayılmasını istemişler ve bu yüzden Çin'de Mani mabetlerinin Uygur ustaları tarafından yapılmasını sağlamışlardır. 807 senesinde de Çin'de kurulacak olan bütün mabetlerin imtiya zı Uygurlara verilmiştir. Bu Mani mabetlerinin faaliyetlerini kontrol bahanesiyle Uygurlar yavaş yavaş Çin'e yerleşmişlerdir. Zaten bu devirde Çin imparatorluğu Uygurlara ağır vergiler ödemektedirler. Uygurların bu devirdeki Çin hakimiyetleri, Cengiz Han devrine kadar devam edecek olan Uygur kolonilerinin kurulmasına yol açmıştır. Çin'de bulunan Uygurlar, Mani mabetleri adına, Çinlilerden para

toplamaya başlayınca, bu durumdan hoşnut olmayan Çinliler isyan etmişlerdir.

Ay Tengride Kut Buimış Alp Külük Bilge Kağan 808 senesinde ölünce yerine «Ay Tengride Kut Buimış Alp Bilge Kağan» geçmiştir. Bu unvanın mânâsı, «Ay Tanrısında Saadet Bulmuş, Kahraman Bilge Kağan» dır. Bu kağanın diğer Uygur kağanları arasındaki önemi, Karabalgasun yazıtını kendi adına yazdırmış olmasındandır. Bu dönem Uygurlarının, bilhassa kağanlarının faaliyetlerini Çin kaynaklarından çok bu yazıttan takip edebilmekteyiz.

Karabalgasun yazıtı, Türkçe, Çince ve Sogdça olarak yazılmıştır. Bütün dillerdeki metinler ne yazık ki şimdiye kadar sağlıklı bir şekilde Türkçemize kazandırıl amamıştır.

Ay Tengride Kut Buimış Alp Bilge Kağan'ın önemli siyasi faaliyetleri yoktur. Kendinden önceki kağanlar gibi Maniheizm'in yayılması için de fazla bir gayret göstermemiştir. Bu kağan da Çin imparatorundan bir prenses istemiş ve şimdiye kadar olduğu gibi, bu prensesin de Uygur ülkesine gitmesi çok masraflı olduğu için, imparator bu evliliğe razı olmamıştır. Bu sırada Uygurlardan Çin'e gelmiş olan 8 Mani rahibinden bu mesele için aracılık etmeleri istenmiştir. Bu Mani rahiplerinin aracılığıyla Uygur kağanı isteğinden vazgeçmiştir. Bu hadise, bize hem Uygurların bu sıralarda siyasi yönden zayıfladığını, hem de Mani dininin daha doğrusu Mani rahiplerinin manevi tesirlerinin ne kadar fazla olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Ay Tengride Kut Buimış Alp Bilge Kağan ölünce, yerine bir evvelki kağanın küçük kardeşi 821 senesinde kağan olmuştur. Bu kağanın unvanı «Ay Tengride Kut Buimış Bilge Kağan» dır. Mânâsı, «Ay Tanrısında saadet bulmuş, Bilge Kağan» dır. Uygurların 21. kağanı olan bu kişinin bir başka ismi de «Hasar Tegin» dir. Hasar Tegin başa geçince,

Çinlilerle akrabalık kurmak istemiş ve Çin imparatoru da küçük kız kardeşi T'ai-ho Konçuy'u Hasar Tegin'le evlendirmiştir. Bu evlilik merasimini bir Çin kaynağından aynen aktarıyorum.

«821 senesinin mayıs ayında, Uygurların başbakanı Tudun, prenses, Mani dini adamları v.s. den ibaret 573 kişi, hep birlikte Çin sarayına geldiler. İmparator, T'ai-ho Konçuy'un Uygurların kağanı dle evlenerek onun K'o tun (Hatun) olmasını emretti. Ayrıca bu haberin mabetten ilan edilmesini emretti. Bu arada Konçuy'u Uygurlara götürecek ve Uygurların kağanlığını tanıyacak elçilik heyeti de tayin edildi. Ayrıca, Uygurları idare etmesi için orada yeni bir idari teşkilât kurulacaktı. Uygurların memurlarına da, Çinlilerin akraba memurları gibi aynı şekilde muamele edilecekti».

Uygurlar, Hsien-an Konçuy öldükten sonra, birkaç mektup sunarak eskisi gibi akrabalığa devam etmek istediler. Fakat bu istekleri uzun süre kabul edilmedi. Sonra imparator, kuzey taraftaki Jung gibi barbarların ise yıllarca Çin sınırına taaruz ettiklerini düşündü. Bunun için Uygurların kağanının Çin prensesi ile evlenmek isteğini kabul etti. Bunu kabul ettikten sonra, imparator kendi küçük kız kardeşine T'ad-ho Konçuy unvanı verdi. Bu suretle Konçuy'u Uygurlara teslim etmek için onların kağanı ile evlenmeye gönderdi.

821 senesinde Uygurların «Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kağan» ı T'ai-ho Konçuy'u karşılamak için büyük elçi İnanç Külüg, Tudun Sekel, dış işlerine bakan başvezir ve damadı, bir prenses, Tarkan v.s. ibaret bir heyet ile 2.000 kişi ile 20.000 at ve 1.000 deve gönderdi. Bu zamana kadar Çin'e gelen yabancı heyetlerden bunun kadar kalabalık bir heyet yokmuş. Çin imparatoru, onlardan yalnız-

ca 500 kişinin başkent Ch'ang-an'a gelmelerini ve diğerlerinin ise T'ai-yüan şehrinde kalmalarını emretti.

821 senesinin temmuz ayında T'ai-ho Konçuy Uygurlara gitmek üzere yola çıktı. İmparator, saray muhafız gücünün yarısı ile beraber bizzat Tung-hua-men kapısına kadar geldi ve yolcu etti. Konçuy'u Uygurlara götüren Çin görevlileri Çin'e döndükten sonra şunları anlattılar : 'T'ai-ho Konçuy, Uygurların memleketine gittiği ilk günlerde birkaç gece iyi uyuyabildi. Kağan, yüzlerce süvariyi bize göndererek Konçuy'un daha önce onlarla başka bir yoldan gitmesini rica etti. Fakat, elçimiz bu isteği kabul etmedi. Barbarların elçisi o zaman şöyle dedi : 'Eskiden Hsien-an Konçuy bize geldiği zaman, Uygurların otağına yüzlerce mil mesafe kala bizzat bizimle beraber gitmişti. Şimdi, bizi niçin kabul etmiyorsunuz?' Çin elçisi de şöyle cevap verdi : 'İmparatorumuz, Konçuy'u kağanınıza götürmemizi emretti. Kağanınızın henüz daha kendisini görmedik. Konçuy daha önce sizle nasıl gidebilir.' Barbarların elçisi bir daha ısrar etmedi ve isteğinden vazgeçti'.

'Ondan sonra, biz Uygurların başkentine geldik. İyi seçilmiş bir günde, Konçuy'a Uygurların Hatunu unvanı verildi. Merasimde kağan evvela kulenin yukarısına çıktı ve kendi yüzünü doğuya doğru çevirerek oturdu. Bu kulenin aşağısında Konçuy'u oturtmak için keçe ile süslenmiş hususi bir çadır kurulmuştu. Barbarların şefleri Konçuy'a barbar âdetlerini öğrettiler. Bundan sonra, Konçuy kendi T'ang, yani Çin elbiselerini çıkardı ve barbarların elbiselerini giydi. Bir kadın hizmetçi ile beraber kulenin önüne çıktı ve yüzünü batıya doğru çevirerek ibadet etti. Biraz sonra, kendisi tekrar keçe çadırına döndü. Evvelce giydiği elbiseleri çıkardı ve hatunun resmî elbisesini giydi. Bu elbisenin üstünde yukarıdan aşağıya doğru uzanan kırmızı bir kaftan ve bunun üzerinde de kızıl renkli ceketi var-

di. Altından yapılmış bir taç, saçın önüne kadar yüzünü kapadı. Konçuy bunları giyinerek binanın dışına çıktı ve evvelki merasimde olduğu gibi kağanın önüne kapanarak selam verdi. Baharlar evvelce, önde küçük bir oturma yeri bulunan büyük bir tahtırevan hazırladılar ve onu ipeklerle süslediler. Bu sırada başvezir, Konçuy'u tahtırevana davet etti. Ondan sonra, dokuz kabile Uygurlarının baş-vezirleri kısımlara ayrılıp beraberce bu tahtırevanı taşıdılar. Güneşin dönüş yönüne uyarak avlunun sağ tarafmdan başlayıp dokuz defa döndüler. Ondan sonra Konçuy tahtırevandan indi ve kuleye çıktı. Kağan ile beraber yüzünü doğuya doğru çevirip oturdu. Az sonra, bütün memurlar ve saray mensupları gelip onları ziyaret ettiler ve hatuna selam verdiler'.

'Hatunun kendine mahsus bir hususi otağı vardı. Kağan, iki vezirini onun hizmetine vererek otağa girip çıkmalarını emretti. Çin elçilik heyetinin dönmesinden önce, hatun kendi otağında bizi yemeğe davet etti. Bütün gün bizden ayrılmadı ve gözyaşı döktü. Kağan da bunun için bize çok hediye verdi'.

Bu evlenme merasiminden sonra Uygurlar Çin imparatoruna bir elçi yollayarak şunları bildirmişlerdir : «Biz T'ai-ho Konçuy'u iyi karşılayabilmek için 10.000 süvariyi P'ei - t'ing (Beşbalık) şehrine, 10.000 süvariyi de An-hsi şehrine (Tanrı dağlarının güneyinde) göndererek Tibetlileri buralardan kovmak istiyoruz». Bu elçilik heyetine Çin imparatorunun ne şekilde bir cevap verdiği bilinmemekle beraber, bu tarihten sonra Uygurlarda büyük karışıklıkların meydana geldiğini görmekteyiz. Hasar Kağan bütün maiyeti ile birlikte öldürülmüştür. Yerine 832 senesinde kağan olan manevi oğlu «Hu Teğin» in geçtiğini ve unvanının da «Ay Tengride Kut Bulmış Alp Külük Bilge Kağan» olduğunu biliyoruz- Bu unvanın mânâsı ise «Ay Tanrısm-

da saadet bulmuş, kahraman, meşhur Bilge Kağan» dır. Bu kağanın diğer bir ismi de Hu T'e-le'dir. Bu kağanın idaresinden hoşnut olmayan başbakanın ve Tegin'in kendisine bir komplo hazırladıklarını duyunca, her ikisini de öldürtmüştür. Bu hadiseyi duyan diğer başbakan «Kürebir», 300 at rüşvet vererek Şatolarla birleşip kağana hücum etmiştir. Kağan kendi durumunun kötü olduğunu hissettiği için intihar etmiştir. Bu kağan ölünce yerine Kürebir Wu-tu-kung başa geçmiştir. Kendisine «Hasar Kağan» da denen bu kişinin kardeşi «Külük Bağa» (Wu-chieh) Kürebir'e kızarak Kırgızlarla anlaşmış ve kağana taarruz etmiştir.

Yukarıda da görüldüğü gibi, 821 tarihinden sonra Uygurlarda siyasi yönden genel bir düşme görülmektedir. Uygurlardaki bu düşüşü Mani dinine bağlayanlar olduğu gibi, meydana gelen sülale değişmesinin de rol oynadığını ve Çin'in olumsuz etkisinin de olduğunu söyleyenler mevcuttur. Her ne sebepten olursa olsun, 840 senesinde Kırgızlar Uygurları büyük bir felakete uğratmışlardır. Yüzbin kişilik Kırgız ordusu Uygur başkenti Karabalgasun'u basıp son Uygur kağanını da öldürmüşlerdir. Uygurlar Kırgızlar tarafından büyüklü küçüklü kılıçtan geçirilmiştir. Kırgızlar böylece belki de Moyun Çur ve Kutluk Bilge zamanında uğradıkları yenilgilerin intikamını aldılar. Bu savaştan kurtulan Uygurlar çeşitli yönlerde hareket ederek yeni yurt edinmek için çaba sarfettiler.

840 Kırgız yenilgisinden sonra Uygurlar aşağıdaki şu çeşitli bölgelere dağılmışlardır.

1. 15 Uygur kabilesi Karluklara gitmiştir. Karluklar daha önce 756 senesinde Çu vadisine gidip bu bölgede yerleşmişlerdi. Kartukların bir kısmı da Altay dağlarında kalmışlardı. Uygurların sığınmış oldukları Kartukların hangileri olduğuna dair elimizde kesin deliller mevcut değildir.

2 Bazı Uygur kabileleri Tibet ve An-hsi'ye göç etmişlerdir.

3. 13 Uygur kabilesi güneye inip Sarı nehrin Batı kısımlarına yerleşerek burada kendilerine yeni bir kağan seçmişlerdir. Bu Uygurlar daha sonra da Çin sınırına gel mişler, fakat 847 tarihinde Kırgız ve Çinliler tarafından da ğıtılmışlardır. Dağılan bu Uygurlar, bugünkü Kansu ve Gobi çölünün batısında kalan şehirlere giderek yerleş mişlerdir. Yine güneye inen bu onüç kabile daha sonra Sha-chou ve diğerlerine nazaran Orta Asya Türk Tarihin de önemi daha fazla olan Kao-ch'ang şehrine yerleşerek yeni bir devlet kurmuşlardır.

4. Doğuda Moğol Shıh-wei kabilelerine sığınanları Kırgızlar takip ederek yakalayıp zorla öldürmüşlerdir. Kırgızların elinden kurtulan Uygurların bir kısmı ise Beşbalık şehrine giderek burada oturan Uygurlara iltihak et mişlerdir.

5- Bu gruplardan başka, Uygurlar ufak aileler halinde Kitan, Moğol ve Tunguz kabilelerine giderek bunların arasında karışmışlardır.

5 — Ötügen Uygurlarının Yıkılış Sebepleri :

Kırgızların hücumu ile yıkılan Uygurların yıkılış sebepleri için ilk akla gelenler şunlar olmaktadır :

1. Çinlilerin umumi olarak göçebe veya yarı göçebe topluluklara karşı uyguladıkları siyaset. Bu siyaset gereğince, Çinliler, çeşitli topluluklar arasındaki silahlı çatışmalardan faydalanarak, aynı topluluk içindeki bir grubu destekleyip, topluluğun kendi içinde parçalanmasını sağlamaktaydılar. Uygurların bu son dönemlerinde de Çinlilerin aynı siyaseti güttüklerini ve hatta biraz daha ileri giderek, rüşvet verdiklerini görüyoruz.

2. Ötügen Uygurlarının idareci sınıfı arasında baş layan geçimsizlikler. Bu devirde başa geçen kağanlarla ve zirler ve prensler arasında devamlı bir çekişme mevcut ol muştur. İdareci sınıf arasındaki bu çekişmelerde, zaman zaman vezir veya prenslerin başka devletlerle işbirliği ya parak kendi kağanlarını ortadan kaldırmayı hedef aldık ları görülmüştür.

3. Yine bu devirde Uygur ülkesinde görülen şiddetli kış pek çok hastalığın ortaya çıkmasına, koyun ve atların telef olmasına ve zaten siyasi yönden yıpranmış olan Uy gurların ekonomik bakımdan da zayıflamalarına sebep ol muştur.

4. Maniheizm'in tesiri. Bazı ilim adamlarının belirt tiği bu durum Mani mabetleri etrafında yerleşen Uygur ların bu dinden ötürü savaşçılık özelliklerini kaybetmele rinden.

Uygur Göçlerinin Siyasi Sonuçları ;

840 tarihine kadar Kırgız Devleti'nin sınırları Güney Sibirya bölgesindeyken, bu tarihten sonra Kırgızlar Altay dağlarına kadar uzanmışlar ve bütün Orhun bölgesini hakimiyetleri altına almışlardır. Kırgızların bu tarihten sonra isimleri Arap, İran ve Çin coğrafyacılarının eserlerinde geçmeye başlamıştır. Kırgızların alfabeleri Göktürk alfabesi, dilleri ise Türkçedir. Bunların âdet ve ananeleri en eski Türk kavimlerininki gibidir. Önceleri Kuzey Kürk yolunu ellerinde bulunduran Kırgızlar bu tarihten sonra Sibirya ile Orta Asya ticaretini ellerine geçirmişlerdir. İslâm ülkelerine en kıymetli demir cevheri Kırgız ülkesinden giderdi. Bu sebeple Kırgızlar, Altay dağlarındaki ticaret yolunu da ellerinden çıkartmamaya gayret etmişlerdir.

Orta Asya'da kurulan devletlerin, «Büyük devlet» unvanını kazanabilmeleri için Çin ile siyasi ve ticari ilişkileri

olması lâzımdı. Bu durumu bilen Kırgızlar, Uygurları yendikten sonra bu durumdan faydalanmak yoluna gitmişlerdir. Fakat Kırgızların bu hususta kesin bir netice aldıkları söylenemez. Hunlar zamanında esir edilen Li-ling isminde bir Çinli general Kırgız ülkesinde iyi bir intiba bırakmış ve burada nüfuz sahibi olmuştu. Hatta Li-ling'in evlatları da bu durumdan faydalanmışlardı. Uygurları yıktıkları dönemde Kırgızlar, kendilerinin bu Çinli generalin soyundan geldiklerini öne sürerek Çin ile siyasi bir bağ kurmak istemişlerdir. Çin'e yaklaşmak için denedikleri ikinci bir yol ise, Uygurlara gelin gitmekte olan T'ai-ho Konçuy'u bir baskınla ele geçirmek ve Çin'e geri göndermeye teşebbüs etmek olmuştur. Fakat bu işte muvaffak olmadılar ve Uygurlar T'ai-ho Konçuy'u tekrar Kırgızların elinden geri aldılar.

Kırgızların, Uygurlardan alıp ellerine geçirdikleri yeni ticaret yolu, Kırgızların daha doğusunda bulunan Shıh-wei (Moğol) kabileleri tarafından ele geçirilmiştir. Hatta bu Shıh-wei kabilelerinden bazılarının daha da batıya gittikleri kaydedilmektedir. Mahmut Kaşgari'de geçen «Tatar» adının bu kabileden dolayı olması büyük bir ihtimaldir.

Uygurlar yıkılınca, Mani dininin Çinliler arasında yayılması da durmuştur. Hatta bu dinin Çin'de çökmeye başladığını söylemek de mümkündür. 843 senesinde Çin imparatoru bir ferman çıkartarak bütün Mani mabetlerinin, köylerinin, evlerinin ve vakıf mülklerinin tesbitini istemiş ve Çin başkenti ile başkentin dışında bulunan yüksek mevkideki Uygurların kemer ve şapkalarının alınmasını emretmiştir. Mani mabetlerinde bulunan resim ve kitaplar yırtılıp yakılmış ve mabetteki rahipler de başka şehirlere sürülmüştür. 843 senesinde Çin başkenti Ch'ang-an'da 72 Mani mabedinin kaldırılması, Çin imparatorunun bu işe ne kadar önem verdiğinin bir göstergesidir.

Mani dininin Çin'de bu şekilde büyük bir değişiklik göstermesinin başlıca şu sebepleri olabilir-,

1. Aşağı yukarı 100 seneden beri devam eden Uygur nüfuzunun (dolayısiyie Mani dininin Çin'de yayılmasının) ortadan kalkması,

2. Mani dininin Budizme rakip bir din haline gelme noktasına erişmesi.

B. ÖTÜGEN UYGUR DEVLETİ'NİN YIKILMASINDAN SONRA GÜNEYDE KURULAN YENİ UYGUR DEVLETLERİ

Kırgız yenilgesinden sonra güneye Çin sınır bölgelerine gelen Uygurlar, Ormudz Tegin, Buğu Tegin ve Nâhit Çur isimli liderleri, kendi kabilelerini idareleri altına alarak T'ien-te ismindeki Çin'in sınır şehrine kadar gelmişler ve besledikleri çeşitli hayvanları, Çinlilerin tahüıyla değiştirip aynı zamanda Çin'e tâbi olmak için imparatordan istekte bulunmuşlardır. (Görüldüğü gibi, Ormudz ve Nâhit gibi isimler İran kökenlidir. Bu durum da bize Maniheizm' in Uygurlara isimlerini değiştirecek kadar tesir etmiş olduğunu göstermektedir.) Çin sınırına gelip dayanan Uygur halkından, bu bölgede oturan Çinliler çok korkmuş ve daha iç bölgelere göç etmeye başlamışlardır. Bu durum üzerine Çinliler, Uygurlara taaruz etmek istemişler fakat Çin başbakanı, Uygurların eskiden beri Çin'e çok yardım ettiklerini, bundan dolayı onları himaye etmek lâzım geldiğini ve yapılacak bir hücuma karşı olduğunu söylemiştir. Bu dağılış sırasında Çin sınırına gelen Uygurlar için alınacak tedbirlerin başında onları sınırda tutmak ve himaye etmek fikri galebe çalmıştır. Çinliler Har sülalesinden beri Türk zümrelerine karşı bu siyaseti güdüyorlardı. Hun Devleti yıkılınca yine bunları sınırda tutup yiyecek yardımı yapmak istemişlerdir. Böylece, Hunlarm bir asırdan faz-

la bir süre boyunca, Çin'in kuzey sınırlarına tecavüz etmek tehlikesinden kurtarmış oluyorlardı. Aynı politikanın Göktürklere karşı da yapıldığını ve Çin sınırlarında yerleştirildiklerini biliyoruz. Aynı şekilde Çin sınırına gelen bu Uygurlara, büyük miktarda tahıl yardımı yapılmış ve hiç olmazsa bir müddet için Uygurların bu bölgelerde Çin'e açlıklarından dolayı akın yapmaları önlenmiştir.

Uygurlardan Üge Kağan, Çinlilere müracaat ederek, Chen-wu şehrinin geçici olarak kendilerine verilmesini istediğinde, Çin imparatoru Wu-tsung bir ferman yollamış ve şunları söylemiştir : «Biz Uygurlarla nesillerden beri dost olarak geçindik. Kendilerine her zaman yardım ettik. Yine istenen hububatın kendilerine verileceğini kabul ettik. Ancak yer isteğiniz uygun değildir ve şimdiye kadar böyle bir teklif görülmemiştir. Gök ve toprak, çölü sınır yaparak bizi güneyli ve kuzeyli olarak ayırmıştır. Bunu memleketinizin ihtiyarları iyi bilirler sanırım. Barbarlar ile Çinlilerin ayrı ayrı yerlerde yaşamaları uzun bir geleneğe dayanmaktadır- Bu itibarla birlikte nasıl yaşayabiliriz» demiştir.

Üge Kağan'a verilmeyen Çin topraklarına karşılık, Ormudz Tegin başta olmak üzere pek çok kabile Ghen-wu şehrine gelip yerleşmişlerdir. Çinliler bu kabile şeflerinin hepsine Çince soyadı olarak «Li» adını vermişlerdir.

Kabileler buraya yerleştikten sonra, Çinliler tarafından muhtelif sınır bölgelerine dağıtılmışlardır. Bunun sebebi ise açıktır. Ormudz Tegin ve diğer kabile şefleri maddi ve manevi yönden Çin'e bağlanmışlar ve kendi kabilelerini Çin hesabına idare etmişlerdir. Çin sarayı kendisine tâbi olmuş her kabile yahut devlete yakınlık göstermiş ve onların ihtiyaçlarına ellerinden geldiği kadar cevap vermeye çalışmışlardır. Bütün bu yardımların altında yatan, hele

Türk devletlerinden birine veya bir kabilesine yardım etmek kendileri için pek çok yarar sağladığından, bilhassa önem vermişlerdir. Bunun sebepleri ise muhteliftir. Bir defa kendilerinden sonra Orta Asya'da askeri ve kültür bakımından en kuvvetli olarak Türkleri görmektedirler. Türkleri sınırda tutmak ve iç bölgelerine sokmak istememektedirler. Hatta sınırlarda bulunan kumandan veya beylere Çince unvanlar ve rütbeler vererek onları kendilerine bağlamayı düşünmüşlerdir. Diğer taraftan, kendilerine bağlı yahut bağımsız olan Türkleri, kendilerine düşman olabilecek devlet veya kabilelere karşı kullanmaktan geri kalmamışlardır. Göktürklerde olduğu gibi, Uygurları da sınırlarda dostça tutmak çabalarının bir neticesi de Hunlar zamanından beri Çin'in sınır şehirlerinde kurulan pazarların oluşmasıdır. Bu pazarların elbetteki birinci kuruluş sebebi her iki ülkenin ticaret yapmasını sağlamaktır. Fakat bunun diğer bir sebebi de, böylelikle Türklerin sınırlardan içeri girmelerine engel olmaktır.

1 — Sarı Uygurlar :

840'dan sonra Uygurların bir kısmının Tibet ve An-hsi bölgesine göç ettiklerini belirtmiştik. Bu bölgenin merkezi ise Kan-chou (Kansu) şehri idi. Bilhassa Kansu şehri Çin ile bugünkü Doğu Türkistan arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. Uygurlar bu bölgeye gelmeden önce bu bölge ve ticaret yolu Tibetlilerin eline geçmişti. Bu bölgeye gelip yerleşen Uygurlar askeri bakımdan çok zayıf idiler. Çin tarihleri bunu bilhassa anlatıyorlar. Bu kaynaklara göre, eski Uygur prensleri kuvvetlerini kaybetmişler ve otorite onların yerine nazırlarının ve büyük memurların eline geçmişti. Bu Uygurların siyasi rolleri hemen hemen yok gibidir. Yalnızca Kan-chou (Kansu) şehrinin sınırları içinde kalmışlardır.

Bu bölgenin asıl özelliği Budizm'in en fazla yayılmış olduğu bir yer ve Tun-huang (Bin Buda) mağaralarının bulunmasmdandır. Bu sebeple Uygurların eski dini Maniheizm'in burada daha çok yaşamamış olması ve Uygurların yeniden Budizm dinine bir dönüş yapmış olmaları çok muhtemeldir. Budist kitaplarının Sarı Uygur kağanını «Gök Hükümdarı» diye anmaları ve onuncu yüzyılın başında buradan Çin'e gelmiş olan rahiplerin yeşil cüppe giymiş olmaları da onların çoktan Budist olduklarını gösteren deliller olması lâzımdır.

Dokuzuncu yüzyılın sonunda Turfan Uygurları tarafından Doğu Türkistan'dan kovulan Tibetliler Kansu'ya gelmişler ve Sarı Uygurların başına ciddi olarak dert olmuşlardır. Çinlilerle beraber Tibet tehlikesini de atlatan Sarı Uygurlar ancak onuncu yüzyılın başlarında rahat nefes alabilmişlerdir.

911'de Sarı Uygurların ilk defa olarak askeri bir harekete geçtiklerini ve meşhur mabetlerin bulunduğu Tunhuang (Bin Buda) şehrini zaptettiklerini Çin kaynaklarından öğreniyoruz. Bu hareket daha ziyade Maniheist bir ananeye sahip olan ve Sarı Uygurlarla Turfan Uygurları arasında kurulmuş küçük Çin Devleti'ne karşı yapılmış bir akındır. Bu devletçik «Beyaz elbise giyen imparatorun devleti» idi. Sarı Uygurların bu muvaffakiyetleri üzerine itibarları da çok artmıştır.

923 senesinde Sarı Uygurların başında «Jen-mey» ka ğan bulunuyordu. Jen-mey kendileri için büyük bir tehlike teşkil eden Tibetlilere karşı Çin'le bir anlaşma yapmıştır. Çinlilerde sınırlarının güvenli olması için Sarı Uygurlara güvenmişler ve bu anlaşmayı imzalamışlardır.

924 Jen-mey'in yerine büyük kardeşi Teğin Kağan oldu. 924 senesi ile 928 seneleri arasında Uygurlar arasında ka-

rışıklıklar çıktığını görüyoruz. Artık Sarı Uygurlar kendi içişleri ile uğraşmaya başlamışlardı. Öyle anlaşılıyor ki bu Uygurlar, batıdan gelen malları alıyorlar ve kendi kervanları ile Çin'e götürüyorlardı. Ufacık bir şehirde yaşayan bu Uygurların hayatlarını devam ettirebilmeleri için bu ticaret çok önemli idi.

933'ten sonra, Tibetlilerin Uygur kervanlarını soymaları üzerine başlayan Tibet harpleri, Uygurların menfaatlerini korumak kastiyle yaptıkları meşru mücadeleleridir. Çin'de bu harplere Uygurların yanında fakat kendi çıkarları için iştirak etmiştir.

938'de Çinlilerin, Doğu Türkistan'daki Hotan şehri kralına gönderdikleri bir elçi, 938'de Sarı Uygurlara uğramıştır. Bu elçinin adı Kao Chü-huei idi. Bu elçiye göre Sarı Uygurların kağanının ordugâhı da tıpkı Orhun'daki Uygurlarmki gibi çadırlı bir kamp yeri idi. Göçebe ananeleri henüz değişmemişti. Şehrin güneyindeki dağlar, Uygurların sürülerine otlak vazifesi görüyordu. Bu dağlarda Şato Türklerinden bazı kabileler yaşıyordu. Bu önemli kaynak bize gösteriyor ki, Sarı Uygurlar, harpçilikte büyük şöhret yapmış olan Şatoların yardımını, onlarla beraber yaşamak suretiyle elde etmiş oluyorlardı. Uygurların Maniheizm'in tesiri ile savaşçılık özellikleri belki de kaybolmuştu. Fakat içlerinde yaşayan bu göçebe Türk zümreleri, onları senelerce Tibet ve Çin akınlarına karşı korumasını bilmişlerdir.

Onuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Sarı Uygurlar .-

Sarı Uygurların, diğer göçebe Türkler gibi istilâcı emelleri yoktu. Onların tek amaçları Kan-chou (Kansu) şehrinde sulh içinde oturup, yabancıların baskını ve istilâsına uğramadan kervanlarını gönderebilmekti. Bu sebeple Çin'le daima dostluk içinde yaşamışlar ve Tibetlilere karşı cephe almışlardı. Onuncu yüzyılda Sarı Uygurlar, esas iti-

bariyle, hadisesiz ve sükûnet içinde yaşamışlardır.

San Uygurlar ve Hıtay Devleti :

Sarı Uygurların yeri, Hıtay Devleti'nin nüfuz sahası idi. Ticaret yollarını ele geçirmek için Çin ve Hıtay menfaatleri bu bölgede çarpışıyordu. Bu sebeple 1010 senesinde Hıtay ordusu, Sarı Uygurlara hücum ediyor ve onları mağlup ediyorlar. Fakat bu galibiyetin ne derece Hıtay Devleti'nin lehine olduğunu kestirmek mümkün değil. Ancak, bir gerçek varsa, bu bölgenin bu tarihten sonra bile daimi olarak bir Çin nüfuz bölgesi olduğudur. 1026 senesinde Hıtay Devleti kendilerine karşı isyan eden Sarı Uygurlara yeni bir ordu gönderdiler. Kan-chou'yu üç gün kuşatan Hıtay ordusu bir muaffakiyet elde edemeden geri dönmüştür. Öyle anlaşılıyor ki bu sıralarda Sarı Uygurlar epey kuvvetlenmişler ve komşu şehirleri de ele geçirmişler veya hakimiyetlerini onlara tanıtmışlardır. Mesela 1014 senesinde komşuları olan Sha-chou şehri Çin kaynaklarında Uygurların adı ile anılmaya başlamıştır.

2 — **SHA — CHOU** Uygurları :

Dokuzuncu yüzyıldan beri Çin hakimiyetinde olan ve bölgenin en büyük şehri olan Tun-huang bölgesi, Kırgız yenilgesinden sonra bir kısım Uygurların yeni yerleşim yerleri olmuştur. IX. yüzyıldan itibaren Uygurların kontrolü altına giren bu bölge bilindiği gibi 19. yüzyıldan sonra bilhassa Avrupalı bilim adamlarının araştırma merkezleri haline gelmiş ve bu bölgeden pek çok Uygur belgesi bulunarak bunlar yayınlanmaya başlamıştır. Sha-chou Uygurları ilk önce siyasi olarak Liao (Kitan) ve daha sonra da Hsi Hsia (Tangut) devletlerinin hakimiyetlerini tanımak mecburiyetinde kalmışlardır. Bu bölgenin ehemmiyeti, Çin ile Orta Asya arasındaki ticaret yolunun üzerinde bulunmasından ileri geldiği gibi, pek çok kültür ve sanat

eserlerinin ortaya çıkarılmasıyla da Türk Tarihi için ayrıca önem taşımaktadır.

3 — **KAO —CH'ANG Uygurları** :

Dokuzuncu yüzyıldan beri bu yeni yerleşim bölgelerine gelen Uygurlar, gerek Çin kaynaklarında ve gerekse batı kaynaklarında, oturdukları yer isimlerine göre adlandırıldıklan gibi bazen de hükümdarlarının unvanlarına göre kaynaklarda yer almışlardır. Sadece bir tek şehre veya dar bir bölgeye yerleşmemiş olan bu Uygurların kaynaklarda, aynı bölgenin insanları olsalar bile, değişik isimler altında ortaya çıkmalarının çeşitli sebepleri vardır. Bu sebeplerin başında, kanaatimizce iki şık bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, zaman zaman birisi diğerine nazaran daha fazla üstünlük sağlamış olan şehirlerin ortaya çıkması ve bazı şehirlerde oturan Uygurların o şehirdeki hakimiyetlerinin kısa zamanda ortadan kalkmasıyla diğer bir şehrin üstünlük kazanmasıdır. Belki de bunların ötesinde en mühimi, Çinlilerin kendilerine verdikleri önemden dolayı, bir şehrin ismiyle o bölgede oturan Uygurların Çin kaynaklarında kendilerine yer bulmasından dolayı olmuştur. Batı kaynaklarına, bilhassa Arap coğrafyacılarının eserlerine baktığımız zaman ise, burada da Uygurların başşehirlerine göre anıldıklarını görmekteyiz.

İkinci husus ise, yine zaman zaman Uygurların başında bulunan hükümdarların unvanlarıyla Çin kaynaklarına geçmeleridir. Bu hususları biraz daha açarsak belki de anlaşılması daha kolay olacaktır.

Coğrafi alan olarak bugünkü Turfan bölgesinin etrafında oturan ve bilhassa Japon bilim adamları tarafından «Batı Uygurları» denilen bu Uygurların, Çin kaynaklarında ilk beliren ve bir devlet olarak ortaya çıkanı «Kao-ch' ang Uygurları» olmuştur. Bu Uygurlar, yeni yerleşim yer-

lerinde kendilerine Mengli Kağan'ı başlarına geçirmişlerdir. Bu kağanın unvanı «Ulug Tengride Kut Bulmış Alp Külük Bilge Kağan»dır. Mânâsı ise, «Ulu Tanrıda Saadet bulmuş, kahraman, Meşhur, Bilge Kağan» dır. Kendilerine ismini bir devlet ismi olarak aldıkları Kao-ch'ang şehrini de başşehir yapmışlardır. Çinliler tarafından da resmen tanınan bu devlete Çinliler Kao-ch'ang Kuo (Kao-ch'ang Devleti) demişlerdir. Çin kaynaklarında bu devlete aynı zamanda «Hsi-hou Uygurları» da denildiğini görüyoruz. Bu durumun yegâne sebebi ise, T'ang sülalesi (618 - 905) zamanında, Kao-ch'ang olarak bilinen bu şehrin 460 senesinde Çin'in bir eyaleti haline getirildiği zaman isminin «Hsi-chou» olarak değiştirilmesindendir. T'ang sülalesinin yıkılıp yerine Sung sülalesi (960 -1279) geçtiği zamanda bu isim Uygurlar tarafından tekrar kullanılmış ve Kao-ch'ang şehri aynı zamanda Uygurların devlet ismi olmuştur.

Cengiz Han'ın vassallığmı kabul ettikleri döneme kadar (1209) bu Uygurların başşehri Kao-ch'ang olmuş ve bu tarihten sonra başşehir «Beşbalık» olmuştur. Cengiz zamanı ve Cengiz'in oğullarından birisi olan Çağatay'ın kurmuş olduğu ve Çağatay Ulusu diye adlandırılan devrede Kao-ch'ang şehrinin önemini kaybettiğini görüyoruz. İşte bu dönemde Kao-ch'ang şehrinin ismi, «Ho-chou» veya «Huo-chou» (Hoço) olarak değiştirilmiştir. Böylece Kao-ch'ang Uygurlarının ismi de bu tarihten sonra «Hoço Uygurları» olarak kaynaklarda geçmeye başlamıştır.

Hoço şehri daha önemini kaybetmeden, Uygurların oturdukları bölgenin bir başka şehrinin «Beşbalık» m önem kazandığını görüyoruz. Bu eski başkent sadece önem kazanmakla kalmamış, aynı zamanda Uygurların «Beşbalık Uygurları» diye de isimlendirilmesine sebep olmuştur. Uygurların başkenti olduğu bu dönemde, 1280 tarihinde Cengiz Han'ın torunu Kubilay tarafından Beşbalık şehrinin sı-

nırında askeri bir koloni kurulmuş ve 1281 tarihinde de T'ai-ho-ling şehri ile Beşbalık arasında 30 adet posta istasyonu kurdurmuştur. 1283 senesinde ise, Kubilay tarafından Beşbalık şehrine bir vali tayin edilmiştir. Moğolların Orta Asya'da hakimiyetlerinin son bulması sebeplerinden biri olan Kubilay ile Kaydu arasındaki savaştan sonra, Beşbalık Uygurları, muhtariyetliklerini kaybetmişlerdir.

Beşbalık şehrinin önemini kaybetmesinden sonra, ortaya bir başka şehrin çıktığını görüyoruz. Çin kaynaklarında T'u-lu-fan (Turfan) olarak geçen şehir, aynı zamanda bu bölge Uygurlarına da ismini vermiş ve «Turfan Uygurları» olarak bizim Türk Tarihçiliğimizde daha çok kullanılan ismiyle tarih sahnesine çıkmıştır. Turfan Uygurları, Çağatay Han'ı Tugluk Temür (1346-63)'den Vais Han'a (1417-32) kadar Doğu Çağatay Ulusunun hakimiyetinde kalmıştır. Vais Han'dan sonra, Cagataylıların zayıfladığı dönemde Ye-mi-li Huo-che (Emil Hoca) ve Su-t'an A-li (Sultan Ali) isminde iki kişi tarafından Turfan Uygurları idare edilmiştir.

Daha önce belirttiğimiz gibi, Uygurların hükümdarlarının unvanlarıyla da bir devlet ismi olarak kaynaklarda geçtiğini söylemiştik. Onuncu yüzyılın sonlarına kadar kağanlık, bu tarihten sonra «Hanlık» olarak idare edilen Uygurlarda uzun müddet hanlar «Arslan» unvanını almışlar ve «Arslan Han Uygurları» olarak bilhassa Çin kaynaklarına geçmişlerdir. İlk defa bir Çinli seyyahın Uygurlara yaptığı seyahat notlarında gördüğümüz bu durum yerini Moğol devrinde I-tu-hu (Idiqut) unvanlı kişilerce idare edildikten sonra değişmiştir. Büyük bir ihtimalle Basmıl menşeyli olan bu Idiqut unvanı bir hükümdar unvanı olması yanında, aynı zamanda, Uygurların bu unvanla da bir devlet ismi olarak isimlendirilmesini sağlamıştır. Kao-ch'ang şehrinin isminin Idiqut şehri olarak da bilinmesin-

den sonra, «Idiqut Uygurları» olarak tarihe geçmişlerdir.

Görüldüğü gibi, Kırgız yenilgesinden sonra, güneye gelip yerleşen bu Uygurlar, çeşitli zamanlarda, çeşitli isimler altında karşımıza çıkmaktadır. Fakat değişen sadece devletlerin isimleri olmuştur.

C. *UYGUR DEVLETİNİN KURULUŞUNDAN YIKILIŞINA KADAR SİYASİ ALANDA İLİŞKİ KURDUKLARI TOPLULUKLAR*

1 — Uygur - Çin İlişkileri :

İlk Uygur Çin münasebeti, 629 senesinde Uygur birliğini kuran P'u-sa zamanında başlamıştır. Uygurlar bilindiği gibi bu sırada Göktürk Devleti'nin hakimiyeti altında idiler. P'u-sa ve babası Göktürk Devleti içinde isyan çıkartmışlar ve 630 senesinde Tarduşlarla işbirliği yaparak, Göktürklerin ordusunu mağlup ederek ilerlemeye devam etmişler ve bu arada önlerine çıkan küçük Göktürk gruplarını da yenmişlerdir. Bu küçük savaş Uygurların nüfuz ve iktidarını son derecede arttırmıştır. 646 senesinde Kağan olan Tu-mi-tu Sarı nehre kadar topraklarını genişletmişti. Bu tarihten sonra Çinlilerle iyi geçinme siyaseti içine giren Uygurlar, çeşitli zamanlarda Çin sarayına elçiler ve hediyeler yollamışlardır. Uygurların bu askeri başarısından dolayı da Çin imparatoru Uygur kağanını tanımak zorunda kalmıştır. Çin imparatoru, Uygur kağanının isteklerini yerine getirmiş ve hatta Uygur ülkesine giden yolu yaptırmıştır. Bu yol üstünde karakollar kurdurarak Çin - Uygur ticari münasebetlerinin gelişmesi için yardımcı olmuştur.

İslâmiyeti savaşlar yolu ile Çin'in tanıması, ilk olarak Taşkent Türk hükümdarı Bagatur Tudun ile Çin'in Kuça valisi olan Kao Hsien-che arasındaki bazı anlaşmazlıklar yüzünden olmuştur. Bu iki şahıs arasında geçen olayları

gerçi Çin kaynakları birbirinden farklı olarak göstermekte iseler de, asıl sebep olarak Bagatur Tudun'un yapılan anlaşmalara riayet etmemesi gösterilebilir. Taşkent ve Kuça valilerinin arasındaki bu anlaşmazlık netice olarak, Araplarla Çinlileri 751 senesinde Talaş savaşı ile karşı karşıya getirmiştir.

Taşkent hükümdarı Bagatur Tudun'un oğlu babasının öldürülmesi ve memleketin istilâsı üzerine Karluklardan ve Araplardan yardım istemiş ve bunun neticesi olarak da 751 senesinin temmuz ayında beş gün devam eden savaş başlamıştır. Çinlilerin yenilgisi ile sonuçlanan bu savaşın çeşitli tesirleri olmuştur. Bunun en büyük tesiri İslâmiyetin Orta Asya'da yayılması bu savaş neticesinde kolaylaşmış ve böylece Orta Asya'daki Türk devletlerinin İslâmiyeti kabul edişi ve bunun Asya'nın diğer taraflarına yayılması gerçekleşmiştir.

Çinlilerin savaş yolu ile İslâmiyetle karşılaşması ikinci defa An Lu-shan isyanı ile olmuştur. Bu savaşın diğerinden farkı, savaşın tamamen Çin'in içinde geçmiş olması ve dolayısıyla İslâmiyetin Çin'e girmesine büyük ölçüde yardımcı olmasıdır. A Shıh-te ailesine mensup bir Şaman kadından doğan An Lu-shan, Kitanlarla 744 senesinde yapacağı savaş sebebiyle 150.000 kişilik bir ordunun başına geçmiş ve Kitanlan yenmiştir. Bu arada, Çin'de iç karışıklıklar yüzünden mücadeleler devam ediyor ve imparator ailesinden Yen, An Lu-shan üzerine bir ordu gönderiyor. Bunun üzerine An Lu-shan, Ch'ang-an şehrini zaptetmiş ve imparator da tahtan çekilmek zorunda kalmıştır. İmparatorun oğlu Su-tsung ise Uygurlardan ve Araplardan yardım istemiştir. Bunun üzerine Abbasi Halifesi Abu Cafer Mansur tarafından Çinlilere yardım edilmek üzere bir ordu hazırlanıp Çin'e yollanmıştır. Aynı zamanda Uygurlar da daha büyük bir kuvvetle Çin'in yardımına gitmiştir.

Neticede 757 senesinde An Lu-shan isyanı bastırılmış ve kendisi öldürülmüştür. Bu isyanın bastırılmasında büyük yardımları geçen Uygurlara Çinliler mükafat olarak 10.000 top ipek vermişler ve aynca yılda 20.000 top ipek vermeyi de vaadetmişlerdir. Bu arada Çinliler Araplara da büyük yakınlık göstermişler ve kendilerinin Çin'de kalmalarına müsaade etmişlerdir. Böylece, Araplar Çin kızları ile evlenmiş ve bunların büyük bir kısmı Sian-fu şehrinde yerleşmişlerdir. Bu şehirde yerleşen aileler, Çin sarayından aylık almışlar ve kendi ülkelerine dönmemişlerdir.

Kao-ch'ang Uygurlarının Çin ile siyasi münasebetlerine gelince, bu Uygurlar onuncu yüzyılın başlarında Çin'de çıkan isyanlar yüzünden bağlı oldukları Çin askeri bölgesiyle 911 senesinde ilişkilerini kesmişlerdir. Ancak 905 senesinde burada bir devlet kuran asi Çin generali Uygurları hakimiyeti altına almak istediyse de Uygur ordusu tarafından etkisiz hale getirilmiştir. Bu olay Uygurların batı kolunun bağımsızlığını kazanmasına yol açmıştır. Kao-ch'ang Uygurlarının 947 ve 960 senelerinde Çin'e gönderdikleri elçilerin ticari amaçla gittiği tahmin edilmektedir.

2 — Uygur - Oğuz İlişkileri :

Göktürklerin son zamanlarında Selenga boylarında vergilerini verip sakin bir hayat yaşayan Uygurlar, Oğuzların, Göktürkler! hırpalamaları ve Çin entrikaları neticesinde yeni bir devlet kurduklarında ilk Uygur Kağanı Kutluk Bilge Kül Kağan oğlunu Oğuzların başına «Yabgu» olarak atadığını görüyoruz. Bu arada Oğuzlar, Göktürk devrindeki atak yaşantılarının aksine Uygur hakimiyetini kolay tanımışlar ve hatta Uygurlar ile birlikte eski Göktürk kalıntılarının tamamen kendi itaatleri altına alınması için girişilen seferlere iştirak etmişlerdir.

Kutluk Bilge Kül Kağan'dan sonra, ikinci Uygur kağanı olarak Oğuzları kendi idaresine almış Yabgu'nun Uy-

gur kağanı olduğunu görüyoruz. Fakat bu zamanda Oğuzlar eskiden olduğu gibi tekrar Uygurlar içinde siyasi hakimiyetlerini kazanmaları için isyan ettiklerini görmekteyiz. Bu ikinci Uygur Kağanı Moyun Çur'un kitabesinde «8 Oğuz» larla mücadele edildiğinden bahsedilmektedir. Belki de yalnızca bir Oğuz boyu Uygurlara tabiyetlerini bildirmişti. 750 senesinden sonra Oğuzların tekrar toparlanarak Kırgızlar ve Çinlilerle Uygurlara karşı savaşlar düzenlediklerini kaynaklar belirtmektedir. Ve bu tarihten sonra Oğuzların Sine Usu yazıtında tekrar «Dokuz Oğuz» lar olarak geçtiğini görüyoruz. Bilindiği gibi, Uygurlar 840'da yenildikten sonra Orhun bölgesinde Dokuz Oğuz olarak bilinen bu Oğuzların da batıya doğru çekilerek Sir-Derya boylarına gelip burada yerleşmişlerdir.

747 senesinde Uygur Kağanı Moyun Çur Dokuz Oğuzlar için «Dokuz Oğuz Budunum» diyerek Oğuzların kendilerine tâbi olduklarını belirtmiştir. Fakat bu Oğuzlardan «8 Oğuz» boyunun kendisine isyan ettiğini ve kağanın abidesinde «8 Oğuzlar» olarak geçtiğini görmekteyiz. Bu arada Oğuzlar sık sık Uygurlara karşı isyanlar çıkartmaya başlamışlardı. Bu isyanların birinde Oğuzlar doğu komşuları «Dokuz Tatar» lar ile birleşerek Uygurlara saldırdıklarını görüyoruz. Uygurlar bu isyanı bastırmışlar ve Oğuzların bir kısmı esir düşmüştür. Uygurlar, Oğuzların kendilerine dokunmamışlar fakat elebaşlarını öldürmüşlerdir. Bu yenilgiden sonra Oğuzlar tekrar Dokuz Tatarlarla birleşerek isyan etmişlerdir. Fakat bu isyanda, Selenga ırmağı kıyısında yapılan savaş sonucunda bastırılmıştır.

750 senesinde Uygurlar «Çik» Türklerine daha sonra da Tatarlara karşı bir sefer daha yapmışlardır.

3 — Uygur - Şato İlişkileri :

741 senesinden evvel Şato boylan Uygurların en tehlikeli düşmanları idiler. Tibetlilere vergi vermek zorunda ka-

lan Şatolar bu sıralarda Tibetlilerin hemen kuzey smır bölgelerinde oturuyorlardı. Fakat bir müddet sonra Tibetliler Şatoları Batı Kansu civarına sürünce bu sefer Kansu bölgesine gelip yerleşen Uygurlardan dolayı Şatoların Tibetlilere karşı tutumları değişmiştir. Bundan böyle Şatoları artık Uygurların yanında görmeye başlıyoruz. Hatta 765 senesindeki Anlu-shan isyanının bastırılmasında Şatolar, Uygurlara yardım etmişlerdir. 786 senesine kadar Şatoların Uygurların müttefikleri olduklarını fakat daha sonra Uygur mali politikasından rahatsız olarak tekrar Tibetlilere yanaşmayı uygun gördüklerine şahit oluyoruz. Bu arada Tibetliler Beşbalık şehrini işgal etmişler ve Uygurların Beşbalık'ı geri alma teşebbüsleri de bir sonuç vermemişti. Ancak Şato-Tibet ittifakı da çok uzun sürmemiştir. 788 senesinde Uygurlar nihayet Beşbalık şehrini Tibetlilerden geri aldılar. Fakat Uygurların Beşbalık halkından yüksek vergi alması sonucu Beşbalık halkı Şatolarla birleşerek Tibetlilere teslim olmuşlardır. 789 senesinde Uygurlar yeniden Beşbalık şehrini geri almak için teşebbüse geçtilerse de halkın Tibetlilerden taraf olması Uygurların yenilmesine sebep olmuştur.

808 senesinde Şatolar Tibetlilere karşı ayaklanıp Göbi çölünün kuzeyindeki Orhun havzasında bulunan Ötügen dağlarına geldiler. 847 senesinde Kansu'da yeni bir Uygur devleti kurulurken, Şatoların da Uygurların yanında yer aldığını görüyoruz.

4 — Uygur - Kırgız İlişkileri :

Uygur - Kırgız münasebetinin mazisi çok eskilere dayanmaktadır. Fakat bu eski dönemlere ait elimizde açık-seçik deliller bulunmamaktadır. Bu münasebeti biz ancak Uygurların son dönemleri olan 820'lerden sonrası için dikkatle takip edebiliyoruz.

Uygurların zayıf düşmesini fırsat bilen Kırgız reisi A-je (bu Kırgız reislerine verilen genel bir addır) kendisini kağan ilan etti. A-je'nin annesi Türgeş kabilesinin kızı idi. Kendisine Kağan, karısına da Hatun denildi. Bunu haber alan Uygurlar, Kırgızları cezalandırmak için başvezirleri-ni gönderdiler fakat onları yenemediler ve 20 yıllık süren bu savaşlar bir netice vermedi. A-je'nin Uygurlara karşı kazandığı bu başarıdan sonra Uygurlara şöyle dediğini biliyoruz : «Talihiniz artık sona erdi. Ben, otağınızı alacağım ve önünde atımı koşturarak bayrağımı diktireceğim. Muktedir iseniz, hemen çabuk gitmeye bakın».

Bu arada 840 senesinin eylül ayında Kürebir, Uygur Kağanı Chang-hsin'i öldürdü ve yerine K'o-sa'yı getirdi. Bu sırada Uygur başkentinin dışında bulunan general Külüg Bağa, Kırgızların 100.000 atlı askerini kendi idaresi altına alarak Uygurlara saldırdı. Uygurlar mağlup oldu ve K'o-sa ile başbakan Kürebir, general Külüg Bağa tarafından öldürüldü ve Uygurların kağanlık otağı yakıldı.

833 senesinin nisan ayında, Çin imparatoru bir ferman çıkartarak şöyle dedi : «Gerçi her devlet kurulurken, kendisinin bir reisi vardır. Fakat biz yine de her zaman hediye verirken, bilhassa samimi olan komşularımıza iyi davrandık. Bu suretle erişilmesi imkânsız olan çöldeki kabileleri şereflendirdik ve Çin'den alman unvanların kıymetini onlara gösterdik. İmparatorluğumuzun lütfuna mazhar olanların hepsi üstün adam sayıldılar».

«Şimdi Dokuz Kabile Uygurlarının kağanı olan 'Ay Tengride Kut Bulmış Alp Külüg Bilge Çhang-hsin Kağan (Ay Tanrısında saadet bulmuş, kahraman, meşhur, Bilge Chang-hsin Kağan) nesiller boyunca sadakat ile çalıştı ve üstün bir hükümdar olarak tanındı. Geçmiş tecrübeleri iyi hatırlamaya çalışır ve muhakkak uzağı gören bir plan yap-

maya gayret ederdi. Kendisinin bize karşı taaruz yapmaya niyeti yoktur. Bizim de buna karşılık kendisine iyi davranmamız gerekir. Böylece hoş geçinip aramızdaki akrabalık gitgide kuvvetlendirilsin. Bize karşı gösterdiği bağlılık da güneş ile ay gibi açıktır».

Eskiden Uygurlar, Çin'e hediye getirdikleri zaman, her geçtikleri bölgeyi daima yağma ederlerdi. Buna rağmen, bu bölgedeki Çin muhafızları onları cezalandırmaya cesaret edemezlerdi. Yalnızca kendi ordularını disiplin altına alarak kendi bölgelerini korumaya çalışırlardı. Bölge komutanı olan Li Tsaı-ı 833 senesinin haziran ayında gelen Uygur elçilerine şunları söyledi . «Kağanınız, dayı ve yeğen gibi aramızda olan akrabalığımızı kuvvetlendirmek için sizi hediyelerle beraber Çin'e gönderdi. Onun esas amacı, general göndererek büyük memleketimizi kasıp kavurmak değildir. Eğer siz de askerlerinizi kontrol altına almayarak onları yağma hareketine geçirirseniz, ben de bizzat onları öldürmeye müsaade edebilirim. 'Çin'in kanunlarına önem verilmez' diyemezsiniz».

Bundan sonra, bu bölgeleri müdaafa eden bütün askerler kaldırıldı. Yalnızca iki asker şehrin kapısında nöbet bekledi.

Bu yukarıdaki paragraftan şöyle bir sonuç çıkartmak mümkün olmaktadır. Çin'e gelen elçilik heyetlerinde bir askeri kuvvet de bulunmaktaydı. Bunların sayılarının az olması gerekir. Çünkü sınır şehirlerini yağma edebilmek için o bölgedeki Çin askerlerinden fazla sayıda insana ihtiyaç vardır. İkinci husus ise, bu konuşmalardan sonra o bölgede bir anlaşma olmuş ve Çinliler de bölgedeki görevli askerleri geri çekmişlerdir. Bunun yanında 836 senesinin mayıs ayında, İmparator Wen-tsung yabancılarla daha iyi anlaşabilmek maksadıyla, sınır bölgelerinde dil öğrenen ve öğreten memurluklar kurulmasını emretmiştir.

5 — Uygur - Gazne Devletleri Arasında Siyasi İlişkiler :

Işık - göl civarında yaşayan ve Barsgan Türklerinden olan Sübektegin tarafından temelleri atılmış olan Gazneli Devleti, Sübektegin'in oğlu olan Mahmut'un 999 senesinde Sâmani hükümdarının bir isyanı neticesinde tahtından indirilmesinden sonra, Gazne şehrinde tahta çıkmış ve devletini resmen kurmuştur. Genişleyen ve Maveraünnehir'de büyük bir kuvvet haline gelen Gazneli Mahmut'un Uygur ve Kitanlaıia olan münasebetlerinden gerek İslâm gerekse Liao (Kitan) kaynaklarında pek geniş malumat yoktur. İslâm ve Çin kaynaklarında doğu ile batı arasındaki münasebetler farklı olarak işlenmiştir.

Daha ziyade Tunguz menşeli olarak kabul edilen Kitanlar, yarı ziraatçi ve yarı göçebe bir halde 907 senesinde bir kabile federasyonu meydana getirmişlerdir. 947 senesinde de, Çin sülale unvanı alarak kendilerine «Liao» adım vermişlerdir. Onuncu yüzyıldan onikinci yüzyılın ilk yarısına kadar Kitanlar, Moğolistan'ın ve Mançurya'nm büyük bir kısmıyla Çin şeddinin kuzey-doğusuna kadar uzanmışlardır. Ziraat ve hayvancılığa dayalı karışık bir ekonomi içinde bulunan Kitanlarm ortaya çıkması, Türk kabileleri tarafından doldurulmuş olan Moğolistan'ın etnik menşeine geniş ölçüde tesir etmiştir.

Kitanlar Kuzey Çin'i ele geçirdikten sonra Moğolistan'ı almışlar ve 924 senesinde burada Müslüman tüccarlara rastlanmıştır. Bu rastlantı hakkında Çin kaynakları bilgi verirken İslâm kaynaklarında hiçbir bilgi yoktur. Diğer taraftan yine bu devirde, eserlerini Arapça yazan tarihçiler, çoğunlukla bilhassa Karahanlılar ülkesine doğu tarafından yapılan hücumlardan bahsetmişler ve bu hücum eden kavmi de Kitanlar olarak göstermişlerdir. Fakat bu seferlerin Kitanlar tarafından değil, Kitanların Mogolis-

tan'dan çıkarttıkları Moğol kabileleri tarafından yapılmış olmasıdır.

Liao (Kitan) yıllığında 924 ve 1020 senelerinde Arap ülkesinden elçiliklerin geldiği ve kendilerine hediyeler sunulduğundan bahsedilmektedir. Uygur topraklarından da geçerek Kitanlara gelen bu elçilerden ihtimal, Uygur ve Kitanlar, Sultan Mahmut hakkında epey bilgi edinmişlerdir. Çünkü, Gaznelilere olan uzaklıklarına rağmen, Sultan Mahmud'un İslâm ordularının başarılarından çekinmiş olacaklar ki her iki ülke de iyi münasebetler kurmak için 1024 senesinde Sultan Mahmut'a mektup yollamışlardır. Her iki devletin hükümdarı da Sultan Mahmut'a gönderdikleri mektuplarda, kendileriyle dostluk kurmak istediklerini ve kendilerine elçi göndermelerini ve bu suretle aralarında bir dostluğun başlayacağından bahsetmişlerdir. Fakat Sultan Mahmut, onların Müslüman olmadıklarını ve bu yüzden aralarında bir dostluğun kurulamayacağını bildirmiştir.

6 — Uygur - Kitan İlişkileri :

Kitanlar 840 senesinden önce Uygurların hakimiyeti altında idiler. Bundan da anlaşılacağı gibi, Kitanlar uzun müddet Uygurların hizmetinde çalışmışlardır. Ayrıca Kitan Devleti'nin ortaya çıkışında en önemli kabileler Uygur neslinden gelmekte idi. Bu kabilelerin başlıcaları I-la, I-shıh, Yeh-lu ve Hsiao'dur. Bu kabilelerin üyeleri askeri ve siyasi kurumların en yüksek mevkilerinde görev almaktaydılar. Uygurlar, 840 senesinde yenilip güneye geldiklerinde Kitanlarla savaşmak zorunda kalmışlar ve bunları yenmişlerdir. Bunun üzerine Kitanlar da Çin'e kaçmak zorunda kalmışlardır. Kitanlar 924 senesinde Moğolistan'a gelmişler ve Yukarı Orhun bölgesini ele geçirmişlerdir. Bu bölgelerde bulunan Kırgızları da Yukarı Yenisey ile Batı Bozkırlarına sürmüşlerdir. Böylece bu bölgede Kitan Devleti'ni kurmuşlardır.

Kitanlar Kan-chou Uygurlarını yenmişler fakat buna rağmen her iki devlette iyi ilişkilerde bulunmuşlardır. Bu sırada (924 - 925) Kitanların başında bulunan imparator A-pao-chi kuzeye bir sefer yapmış ve Uygurların eski başkenti Ordubalık'tan geçerken kağana bir elçi göndermiş ve elçi Kan-chou Uygurlarının tekrar eski vatanlarına geri dönmelerini teklif etmiş fakat kağan bu teklifi kabul etmemiştir.

Kao-ch'ang Uygurları 932, 988, 996 senelerinde Kitan imparatoruna elçilik heyetleri göndermiştir. 996 senesinde giden elçilik heyeti Kitan imparatorunun kızını kendi kağanlarına istemiştir. Fakat imparator bu teklifi kabul etmemiştir.

1052 ve 1083 tarihlerinde de Kitan sarayına Uygur elçileri gönderilmiştir.

Uygurların Kitanlara Tesirleri :

Kitan nüfusunun büyük bir kısmı ziraatçi olmasına rağmen diğer kısmı, Kitan ekonomisinin dayandığı hayvancılık, avcılık ve balıkçılık gibi işlerle meşgul olmuşlardır. Böylece karışık bir ekonomi ile Kitanlar yükseldiler ve genişlediler. Orta Asya göçebe kavimlerinde büyük rol oynayan at, inek ve koyun Kitanlarda da görülür. Hükümetin at sürüleri askeri ihtiyacı karşılamak için kullanılırdı. Ayrıca binlerce atın katıldığı, büyük avlarda süvariler de manevra kabiliyetlerini geliştirmeye çalışırlardı. Hükümetin sahip olduğu hayvanlar sol taraflarından damgalanırdı. Fakat şahısların yahut kabilelere ait hayvanların damgalandığına dair malumat yoktur.

Orta Asya Türklerinin en önemli içkisi olan Kımızı Kitanlarda da görmekteyiz. At böylece, askeri ihtiyacı karşılamak için kullanıldığı gibi mayalanmış (kımız) yahut çiğ olarak Kitanlara süt temin etmiştir.

Göçebelerin çok kullandığı bir başka hayvan ise devedir. Deve de ilk defa Uygurlar tarafından Kitanlara tanıtılmıştır. Deve ilk defa Kitan Imparatoriçesi Dowager tarafından 947 senesinde bir kurban merasimine gitmek için bir arabada kullanılmıştır. Ayrıca imparator ailesinden prensesler evlenme merasimlerinde deveyi kullanmışlardır.

«Pu» kelimesinin ilk mânâsı eski Türkçede bez «kumaş» tır. Mahmud al Kaşgari'de «qamdu» olarak geçen kelime «dört arşın boyunda, bir karış eninde bir bez parçasıdır. Üzerinde Uygur hanının mührü basılıp alış verişte para yerine kullanılır» şeklinde izah edilmiştir. Ayrıca «qamdu» her yedi senede bir yıkanır, tamir edilir ve yeniden damgalanırdı. Bu bez paraların Kitan başşehrinde geçerli olması, Uygur - Kitan münasebetini göstermesi bakımından önemlidir. Uygur tüccarlarının Kitan başşehrinde müstesna bir yerleri vardı ve başşehirde özel oturma müsaadesi almışlardı.

Bilindiği gibi, Kitanlar iki çeşit yazı sistemi kullanmışlardır. Bunlar «Büyük Yazı» ve «Küçük Yazı» diye isimlendirilmiştir. Bunlardan «Küçük Yazı»nm yaratıcısı Uygurlar olmuşlardır. Bu yazının Kitanlar tarafından nasıl kullanılmaya başladığını bir Kitan kaynağı şöyle bahsetmektedir. «924 senesinde Uygur elçisi saraya geldi. Fakat onun dilinden hiç kimse anlamıyordu. İmparatoriçe, imparatora şöyle dedi : **Tieh-la** zekidir. Onu onlara gönderelim'».

«925 senesinde, Tieh-la 24 gün sonra Uygurların konuşma ve yazma lisanlarım öğrendi. Sonra Tieh-la küçük Kitan karakterlerini ortaya çıkardı».

Kitanların kullandığı yazının bulunmasında ve kullanılmasında Uygurlar öncülük ettiği gibi, Uygurların kullandığı pek çok unvan da Kitanlar tarafından kullanılmıştır. İlk defa sekizinci yüzyılda bir Kitan reisi «Kağan» unvanı

ile çağırılmıştır. Aynı şekilde Türk kağan eşlerinin unvanı olan «Hatun» da Kitanlarda kullanılan bir unvan olmuştur.

Kitanların kullandığı «Ti-yin» terimi, Türklerin kullandığı «Tegin» yahut «Tigin» tabirinden başka bir şey değildir. Orhun abidelerinde de geçen bu kelime, kağanın kardeşi yahut oğlu veya kağanın neslinden bir prense verilen unvandır.

Kitanların kullandıkları ikinci derecede en büyük unvan olan «Ta-la-kan» terimi Türkçe «Tarkan» teriminin transkripsiyonudur.

7 — KAO - CH'ANG Uygurlarının Samanoğullan İle İlişkileri :

Uygurlar Mani dininden olan dindaşlarını korumak için Samanoğulları ile münasebette bulunmuşlardır. Semerkant'ta yaşayan Maniheistlere karşı **yapılan zulümleri duyan** Uygurlar, Samanoğlu emirine, kendi bölgelerinde Müslümanların sayılarının çok olduğunu ve onlara karşı kendilerinin bazı hareketlerde bulunabileceklerini söylemiştir. Bunun üzerine Maniheistlere karşı yapılan zulümlerden Samanoğullan tarafından vazgeçilmiştir. Mesudi ve İbn-ül Nedim'in naklettiğine göre, Uygurlar yabancı memleketlerdeki dindaşlarını silah zoruyla koruyor ve savunuyorlardı.

II. BÖLÜM

UYGUR KÜLTÜRÜ

A. BİR ÇİN ELÇİSİNİN GÖRDÜKLERİNE GÖRE UYGURLAR

981 - 984 tarihleri arasında Çin'in resmi elçisi olarak Uygurlara bir seyahat yapan Wang Yen-te, ülkesine dönüşünde gördüklerini imparatoruna bir rapor halinde sunmuştur. Wang Yen-te'nin Uygurlar hakkındaki bu raporu bize çok kıymetli bilgiler vermektedir. Bu bilgiler, daha sonra yazıldıkları bilinen Uygur Hukuk Vesikaları ile birlikte değerlendirildiğinde, Turfan Uygurları hakkında bilhassa kültür tarihleri hakkında bilmediğimiz pek çok şeyi ortaya koymaktadır. İşte bu yüzden bu seyahatnamenin çok kısa bir bölümünü buraya alıp okuyucularımıza faydalı olabilir inancıyla hareket etmekteyiz.

Wang Yen-te Ho-lo-ch'uan (Etsina) nehrine geldiği zaman şunları söylüyor : Burası T'ang devrindeki Uygur prenseslerinin oturdukları yerdir. Şehrin duvarları hâlâ durmaktadır. Burada sıcak su gölleri vardır. Bir anane olarak önceleri Kitanlar Uygurların koyunlarını otlatırlardı. Tatan (Tatar) lar ise, Uygurların sığırlarını otlatırlardı. Uygurlar (Kırgızlara) yenilip Kan-chou'ya göç edince Kitan

ve Tatarlar kendi aralarında baş olma mücadelesine giriştiler.

Elçi Wang Yen-te Kao-ch'ang şehrine geldiği zaman bu şehri şöyle tanımlamaktadır : Kao-ch'ang (aynı zamanda) Hsi-chou'dur. Kao-ch'ang şehrinin arazisi güneyde Yü-tien (Hotan), güney batıda Ta-shıh (Arabistan) ve P'o-ssu (İran), batıda Hsi-t'ien (Hindistan), Pu-lu sha (Pu-lu çölü), Hsüen-shan (karlı dağlar) (aynı zamanda daha genel olarak T'ien shan -Tanrı Dağları- olarak bilinir) ve T'ung-ling (Soğan dağları -bu dağlar bugünkü Doğu ve Batı Türkistan'ı birbirinden ayıran dağlardır-) çevrilmiştir.

Kao-ch'ang şehrinde yağmur ve kar yağmaz. Aynı zamanda burası çok sıcaktır. Yaz sıcaklarının arttığı zamanda, bütün oturanlar toprağı kazarlar ve oturmak için kendilerine mağaralar yaparlar. Kuş sürüleri hep beraber nehir boylarında uçarlar. Eğer onlar uçmak için yükselecek olurlarsa, güneş ışığının sıcaklığından hemen aşağıya düşerler ve kanatları incilir. Evler beyaz badanalıdır. 968 senesinde yağmur çok fazla yağınca, evlerin pek çoğu tahrip olmuştur. Chin-ling dağlarından çıkan nehir, başşehrin (Kao-ch'ang) bütün çevresinde dolaşır, tarlaları ve meyve bahçelerini sular ve su değirmenlerini işletir.

Zengin insanlar at eti yerler. Geri kalanlar ise, sığır eti ve yaban kazı yerler. Onların müzik aleti olarak kullandıkları alet «kopuz» dur. Onlar, samur kürkü postu, pamuklu kumaş ve çiçek motifleriyle işlenmiş elbise imal ederler. Onların âdetlerine göre büyük bir kısmı ata binerler ve ok atarlar. K'ai-yüan devrinin yedinci senesine ait (719) takvim kullanırlar ve üçüncü aym dokuzuncu günü «Han-shıh» festivalini kutlarlar. (Bu festivalin mânâsı «Soğuk Yemek Festivali» dir. Bu festival, Çinliler tarafından kutlanan Ch'ing-ming festivalinden bir gün öncedir. Ch'ing

-ming festivali Hıristiyanların «Paskalya tatiline», Müslümanların ise «Hızır Günü» ne tekabül eder. Bu festivalin izlerine bugün bile Çin'de rastlanmaktadır. Çinlilerin Ch'ing - ming festivali, Wang Yen-te'nin bahsettiği «Han-shıh» **festivali** ile başlamaktadır. Bu başlangıç ise, soğuk yemeklerle hazırlanan bir ziyafetle olmaktadır. Evin içindeki ve dışındaki bütün ateşler söndürülür ve yirmidört saat içinde yeni bir ateş yakılmazdı ve bir gün önceden hazırlanan soğuk yemekler yenilirdi.)

Uygurlar, gümüş ve pirinçten kaplar yaparak su ile doldururlardı. Onlar suyu birbirine fışkırtarak yahut suyu birbirine atarak spor yaparlardı. Bunu Ya yang-chi ch'ü-ping diye isinılendirirlerdi. (Bu cümlenin mânâsı da erkek Ch'i'yi bastırarak ateşi püskürtmektir. Burada «yang» yine erkek, sıcak bir varlığı temsil etmektedir. Bundan dolayı da Uygurlar suyu birbirlerine atarak sıcaklığın vücutlarından çıkıp serinlemelerine yardımcı olmaktadır. Wang Yen-te'nin spor diye vasıflandırdığı bu hareketlerle serinlemekten başka belki de eski Şamanizm'in kalıntısı olarak yağmur yağdırmakla da ilgili olabilir.)

Onlar seyahat etmekten hoşlanırlardı. Onlar seyahat ederken çoğu müzik aletlerini de yanlarında taşırlardı. Orada elliden fazla Budist manastırı vardı. Onların hepsinde T'ang sülalesi tarafından konulmuş olan kitabeler vardı. Manastırların içinde Budist Kanun Kitapları bulunmaktadır. (Burada) oturanlar daha çok ilkbaharda seyahat ederler. Gruplar halinde seyahat ederken, kendi aralarında müzik aleti çalmaktan hoşlanırlar. Seyahat edenler at üstünde giderken çeşitli canlı varlıklara yay çekerek ok atarlar. Buna aynı zamanda «Gökten gelecek kötülüklere karşı kurban etme» denir.

Burada imparatorluğa ait fermanların saklandığı bir kule vardır. Bu kulede T'ang sülalesi imparatorları T'aı-

tsung ve Ming-huang'm fermanları ve imparatorluğa ait mektupları biriktirilmiştir. Bu mektup ve fermanlar çok dikkatli olarak yerleştirilmiş ve kilitlenmiştir. Bu kulenin arkasında bir Mani manastırı vardır. İranlı rahipler kendi kanunlarının tarafını tutarlar. Kendi kanunlarının dışmdakileri (ki bunlar daha çok Budist kanunlarıdır) «yabancı doktrin» diye tanımlarlar.

Kao-ch'ang, Güney Türkleri, Kuzey Türkleri, Büyük Çiğil, Küçük Çiğil, Yağma, Karluk, Kırgız, Barman ve Ürüng kabileleri üzerinde hakimiyet kurmuştur. Bu topraklarda fakir insan yoktur. Onlar ihtiyacı olanlara yemek yardımı yaparlar. İnsanlar uzun ömürlüdür. Umumiyetle yüz yaşının üstüne kadar yaşarlar. Genç yaşta ölene rastlanmaz.

Bu sırada, dördüncü ayda (26 Nisan-25 Mayıs, 982) Shıh-tzu Wang (Arslan Kağan) yazı Beşbalık şehrinde geçiriyordu. Dayısı A-to Yü-yüeh (Ata Üge) yi ülkesini idare etmesi için Kao-ch'ang'da bırakmıştı. Önce Ata Üge, Wang Yen-te'ye bir elçi ile mesaj yolladı. Dedi ki : «Ben kağanın dayısıyım. Bana hürmetle eğilmeyecek misiniz?» Wang Yen-te dedi ki : «Ben buraya imparatorun fermanı ile geldim. Bizim ananemize göre size hürmetle eğilmek yakışmaz». Elçi tekrar sordu : «Eğer siz bizim kağanımızı görürseniz, ona da hürmetle eğilmeyecek misiniz?» Wang Yen-te tekrar dedi ki : «Yine bizim ananemize göre biz, bir başkasına hürmetle eğilmeyiz».

Birkaç gün sonra, Ata Üge, Wang Yen-te'yi karşılamaya geldi. Ata Üge, Wang Yen-te'ye doğru çok hürmetkârane bir şekilde gitti. Arslan Kağan'm Wang Yen-te'yi Beşbalık şehrine davet ettiğini bildirdi.

Biz bir kasabadan geçip gittikten sonra, altıncı günde Chin-ling geçidine vasıl olduk. Burada çok kıymetli mallar imal edilir.

Beş gün içinde Chin-ling dağına tırmandık. Dağı geçerken çok şiddetli yağan karla karşılaştık. Dağın tepesinde, Su ve Yağmur tanrısı için dikilmiş taş üzerinde bir kitabe vardı. Şöyle diyordu : «Bu küçük kar dağı» dır. Dağın tepesinde çok kar vardı. Seyahat edenler, kıldan yapılmış ayakkabı giyerler. Bu dağı bir günde geçtik ve Beşbalık şehrine vasıl olduk.

Biz Kao-t'aı isminde bir Budist manastırında istirahat ettik. Onların kralı (Arslan Kağan) yemek için at ve koyun eti pişirtmişti. Bunlar çok lezzetli idi. Bu arazide atlar çok boldur. Kral (Kağan), prensesler ve veliahtların her birinin at sürüleri vardır. Onlar, bin Li'den daha fazla genişliğe sahip olan düz ovada sürülerini otlattırırlardı. (Bir Li, 559 metredir.) Onlar atlarının derisinin rengi ile kendi sürülerini ayırt ederlerdi. Hiç kimse sürüsünün sayısını bilmezdi. Beşbalık ovasında kartal, şahin, doğan ve akbabalar vardır. Burada ayrıca çok güzel otlar vardır. Bunların altında yaban tavşanları kadar büyüklükte olan tarla fareleri vardır. Avcı kuşlar onları yakalarlar ve yerler.

Onların Kralı (Kağanı) Arslan Kağan bir mesaj yollayarak dedi ki : «Biz elçiyi kabul etmek için bir gün seçeceyiz. Biz öyle ümit ederiz ki bu buluşma tehire uğramaz».

Arslan Kağan bizi yedinci günde kabul etti. Onların kralı (kağanı), oğulları ve hizmetkârlarının hepsi yüzlerini doğuya doğru çevirdiler ve Çin imparatoru tarafından yollanan hediyeleri kabul ettiler. (Merasim sırasında) bir tarafta bir kimse taştan bir çan tutuyordu. O şahıs seromoni için elindeki taşla tempo tutuyordu. Kao-ch'ang kralı (kağanı) çanın sesini duyunca, selam verdi. Bundan sonra, oğlu, kızı ve yakın akrabaları benim etrafımı çevreleyerek eğildiler ve hediyelerini kabul ettiler. Sonra, müzik, içki, ziyafet ve gece yarısına kadar devam eden ve artistler tarafından oynanan bir piyes seyrettik.

Ertesi gün bir kayıkla gölde gezinti yaptık. Gölün dört bir tarafında davullar çalmıyordu.

Ertesi gün sabahleyin, Budist tapmağı Ying-yün T'aı-ning'i seyrettik. Bu tapmak 640 yılında inşa edilmişti.

Beşbalık şehrinin kuzeyindeki dağlarda amonyak imal ediliyordu. Dağın içinden sık sık dumanlar yükseliyordu. Fakat hiç sis yoktu. Bundan başka, ışık ve alevler, meşalenin yansıması gibi idi. Kuşlar ve fareler parlak kırmızı renkte görünüyordu. Amonyak imali için uğraşan insanlar ayakkabı giyerlerdi. Bu ayakkabılarının tabanında tahta vardı. Eğer ayakkabının tabanı deriden olursa, onlar hemen kavrulurdu. Dağın eteğinde mavi çamur üretilen bir mağara vardı. Çamur mağaranın dışına çıktığı zaman derhal kumtaşma dönüşürdü. Buranın yerlileri bunu deri tabaklamakta kullanırlardı.

«Şehrin içinde pek çok iki katlı binalar vardı. İnsanlar iyi yüzlüdür ve usta sanatkârlardır. Bunlar altın, gümüş, bakır ve demir kap yapımında çok ustadırlar. Onlar aynı zamanda yeşim taşı işlemesini de çok iyi bilirler. İyi bir atın fiyatı bir P'i (Bir P'i 12.44 metredir) ipektir. Zayıf ve bakımsız atlar, yemek için kullanılır ve değerleri yalnız bir chang (Bir chang, 3.11 metredir) ipektir. Bütün fakirler et yerler».

Yukarıda görüldüğü gibi Çin elçisi Wang Yen-te Kao-ch'ang Uygurları hakkında bütün gördüklerini ve kendisine enteresan gelen bütün hadiseleri raporunda belirtmiştir. Bizim için çok kıymetli olan bu bilgiler sayesinde Uygurların yaşayışları, âdetleri ve ürettikleri mallar hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz.

B. KAO-CH'ANG (TURFAN) UYGURLARININ EN ÖNEMLİ KÜLTÜR HAZİNELERİNDEN BİRİ OLAN HUKUK VESİKALARI

Yarı göçebe bir devlet iken, çeşitli sebeplerden dolayı yıkılıp, güneyde yeni yerleşim bölgelerine göç eden Uygurlarda, hem yerleşikliğin özelliklerinden dolayı hem de komşusu olan Çin'in, kendilerinden önce bir hukuk ve sosyal nizamlarının olması neticesinde, büyük bir gelişme olmuştur.

Şahısların birbirleriyle olan ticari mahiyetteki münasebetlerini gösteren vesikalar, Uygur cemiyetinin, sosyal, ekonomik ve hukuk düzenleri hakkında sınırlı da olsa bir fikir vermeye yardımcı olmaktadır. Ancak, bu vesikalardan kesin neticeler elde edebilmek için, vesikalar haricinde, bunları tamamlayıcı mahiyette başka kaynakların bulunması lâzımdır. Çünkü bazı durumlarda, vesikalarda kullanılan deyimler açıklanamamaktadır.

Bilindiği gibi, yerleşikliğin en büyük özelliklerinden biri de şehirleşmedir. Kurulan bu şehirlerde pazarların ortaya çıkması, bir başka değişle, ticaretin gelişmesi ve hele bu ticarette paranın kullanılışı, hem mübadeleyi kolaylaştıran hem de rekabet ve pazarlığı ortaya çıkaran bir unsur olmuştur.

Uygur vesikalarının gerek model olarak ve gerekse içindeki terimlerin çoğunun Çinceden geçtiği öne sürülmüş ve bu yüzden çeşitli fikirler ortaya konmuştur. Esasında, Uygur vesikaları ile Çin vesikalarının karşılaştırılmaları şimdiye kadar yapılmamıştır. Ancak zaman zaman Uygur vesikalarında geçen bazı deyimlerin karşılıkları aranırken, Çin vesikalarına başvurulmuştur.

Genel olarak Uygurların Çin'den köklü medeniyet unsurları almamış oldukları tezini savunan Alman ilim ada-

mı Le Coq bu mevzuda şunları söylemektedir : «Bu insanlara, ataları gibi tamamen batı medeniyetindeki bir devlet gibi bakılabilir. Onlar üç dini (Budizm, Maniheizm ve Hıristiyanlık) kullanmışlardır. Bunların her üçü de batı orijinlidir. Kullandıkları Sogd yazısı da batıdan alınmıştır. Onlarda Çin medeniyetinin tesiri harici olarak gözükür. Çatal yerine kullanılan ufak çubuklar, çin mürekkebi, fırça ile boya yapmaları, hep harici olarak gözüken tesirlerdir».

Japon ilim adamı Toru Haneda ise, Le Coq'un bu görüşlerini tamamen reddetmektedir. Haneda'mn fikrine göre, Çin Budist kitapları Uygurcaya çevrilmiş ve Çin takvimi de Uygurlar tarafından kendilerine göre uydurulmuştur. Çince Li-jih, Uygurcada Likzir (Takvim günü) olmuştur. Ayrıca, Çince fal kitapları da Uygurcaya tercüme edilmiş ve üzerlerinde Uygur kağanlarının isimleri olan Uygur paraları tamamen Çin paralarından taklit edilerek yapılmıştır. Çin tesirinin en güzel örneği ise, Uygur satış ve borç verme vesikalarının, Türkistan'da, Çin vesikalarının bulunmasından sonra ortaya çıkmış olmalarını göstermektedir.

Uygur Hukuk Vesikaları ile en çok uğraşmış ve en iyi neticeleri almış Japon ilim adamı Masao Mori'nin fikirleri ise belki de bu mevzuuda en tutarlı olanıdır. Mori'ye göre, «vesikalardaki Çin tesiri ancak şekil ve muhteva bakımından olmuştur».

Çin vesikalarında, T'ang ve Sung devirlerinde, tarihler umumiyetle vesikanın başında, Yüan, Ming ve Ch'ing devirlerinde ise vesikaların sonunda yazılmıştır. Uygur vesikalarında ise, tarih (bir iki vesika dışında) daima vesikaların başında yer almaktadır. Uygur vesikalarıyla aynı bölgede bulunmuş olan Çin vesikaları karşılaştırıldığında,

Çin vesikalarında, tarih kısmında sırasıyla, bir devrin ismi, senelerin sayısı, bir takvim işareti ve hayvan işareti bulunmaktadır. Hotan ve Turfan bölgesinde bulunmuş olan Çin vesikalarında ise, bir devrin ismi ve sadece senelerin sayısı bulunmaktadır. Fakat Turfan'da bulunmuş olan Uygur vesikalarında ise, yalnızca hayvan işaretleri bulunmaktadır. Vesikalardaki tarihin yazılış şekilleriyle ilgili olarak Alman alimi Gabain'in fikri ise, Uygurların bu devirlerde yalnız On İki Hayvanlı takvim ile değil, fakat aynı zamanda seneleri göstererek, çağ isimleri ve Çin sülaleleri takvim işaretlerini de kullanarak doğru bir tarihlendir-me yapmış olmalarıdır. Yalnız burada Gabain'in fikrini kabul edecek olursak, Uygurlar vesikalarda niçin yalnızca On İki Hayvanlı takvimi kullandıkları sorusuna cevap vermek güç olacaktır. Esasında, Uygurların On İki Hayvanlı takvimi kullanmaları yahut başka takvim sistemlerini de kullanmaları vesikalar açısından o kadar çok önemli değildir. Tarla ve Oğul satış vesikalarında göreceğimiz «bin yıl on bin gün» terimi hariç tutulursa, on iki sene gibi bir sürede bilhassa borç verme ile ilgili işlemlerin tamamlandığını vesikalardan görebiliyoruz. Çünkü borç alıp - verme vesikalarında umumiyetle ilkbaharda alman bir mal sonbaharda ödenmektedir. Rehin verme vesikalarında ise, zaten rehin tutma süresi belirtilmiştir ve hiçbir şekilde on iki seneyi geçmemektedir. Yukarıdaki tarla ve oğul satışlarında görülen deyim ise, bir tarihlendirme olmayıp, sadece satın alanın aldığı malı kendi mülkiyetinde çok uzun bir süre kalmasını öngörmektedir. Yani mülkiyetin tamamen el değiştirdiğini gösteren bir deyimdir.

Yukarıdaki misallerden her ne kadar Uygur ve Çin hukuk vesikaları arasında bir benzerlik görülüyorsa da, Türklerin İslâmdan önceki dönemlerinde hukuk nizamları ve bilhassa hususi hukukları, kendi örf ve âdetlerini kap-

samaktadır. Çinlilerle uzun zamandır gerek siyasi gerekse ekonomik alanda büyük bir işbirliği içinde olan Uygurların hukuk sahasında Çinlilerle bir benzerlik içinde olmaları da elbette normaldir. Fakat bunun mutlaka, Çin'den alındığına dair kesin kayıtlar da bulunmadıkça, çok ihtiyatlı davranmak lâzımdır. Bu iki devlet arasında, hukuk açısından bir benzerlik olması belki de yaşadıkları hayat şartlarının birbirine çok benzemesinden ileri de gelebilir. Akla hemen Çinlilerin çok uzun zamandan beri yerleşik kültür içinde oldukları, Uygurların ise, henüz yerleşikliğe geçtikleri ve bu yüzden de Çin tesirinde olabilecekleri gelebilir. Bu elbette büyük bir faktör olarak gözükür. Vesikalardaki bazı terimlerin aynen veya benzetilerek kullanılması, vesikaların yazılış biçimlerinin çok farklı olmaması, bizim mutlaka kesin olarak Çinlilerden alınmış vesikalarımız olduğu hükmüne götürmemesi lâzımdır. Temel olarak elbette ki her medeniyette olduğu gibi, bazı şeyler karşılıklı olarak alınabilir. Fakat Uygurların bilhassa borç verme vesikalarında göreceğimiz gibi, kendi örf ve âdetlerine dayanan hukuk nizamlarını ortaya koymuş oldukları inancındayım.

Uygur Hukuk Vesikalarının Genel Mahiyeti :

Uygur vesikalarını çok genel olarak iki kısımda incelemek mümkün olmaktadır. Bunlar, ya ferdlerin kendi aralarında yaptıkları anlaşmaları içermekte, yahut ferdlerin devletle olan münasebetleri sonucunda hazırlanmışlardır.

Vesikaları içindeki muhtevasına göre şöyle ayırmamız mümkün olmaktadır :

1. Borç alıp - verme vesikaları

a - para, b - mısır, c - buğday, d - şarap, e - pamuk, f - pamuklu kumaş, g - darı.

2. Alım - satım vesikaları
   a - tarla, b - oğul, c - köle.
3. Kiralama vesikaları
   a - tarla, b - hayvan
4- Rehin vesikaları
5. Vakıf vesikaları
6. Vasiyetnameler

Görüldüğü gibi, Vakıf ve Vasiyetnameler bir yana bırakılacak olursa; diğerleri ticarete ait vesikalardır. Ticaret, sosyologların kabul ettiğine göre en eski çağlardan beri iki şekilde yapılmaktadır. A - Örf ve âdete dayanan ticaret yahut mübadele ki bu şekilde yapılan ticarette pazarlık söz konusu değildir ve hediye unsuru hakimdir. B - Rasyonel mübadele. Bu tarzdaki bir ticarette ise her iki taraf yapılan muameleden kâr ummaktadırlar veya bir taraf ihtiyaç içindedir veyahut bir tarafın iktisadi gücü diğerine nazaran çok güçlüdür ve bu gücü bir baskı unsuru olarak kullanıp karşı tarafı böyle bir ticaretin yapılmasına zorlamaktadır.

En eski ticaret şekillerinden biri olan trampa usulünde paranın aracılığı olmadan mal karşılığı mal yahut hizmet karşılığı mal mübadele edilirdi. Uygurların bu ticaretle ilgili vesikalarında da mala karşılık mal mübadelesinin en açık örneklerini görmekteyiz.

İnsanın mübadelede aracılık etmek ve diğer hizmetlerini görmek üzere bulduğu en güzel vasıta para olmuştur. Yine ekonomistlerin söylediğine göre, para kullanılan bir ekonomide, prensip olarak fiyatlar, bir taraftan alıcılar, diğer taraftan satıcılar arasındaki rekabet ve pazarlıkla tayin edilmektedir. Uygur vesikalarında ticaret şeklinin biri olan trampa usulüne rastladığımız gibi, bazı vesikalarda da paranın kullanılması ve pazarlığın yapılması daha

onuncu yüzyılda, Uygurların ne derecede ileri olduklarını göstermesi bakımından çok önem kazanmaktadır.

Vesikaların Yazılış Düzeni :

Vesikalar çok genel hatlarıyla şu düzende yazılmışlardır ;

a - Vesikaların tarihi

b - Satıcının ismi, hangi ihtiyaçtan dolayı malın kime ne mukabilinde satıldığı yahut kiralandığı veya borç verildiği

c - Alman yahut kiralanan malın karşılığında ödemenin yapılması

d-Müşterinin (satın alanın yahut borç alanın veya kiralayanın) haklarının belirlenmesi ve korunması

e - Şahitler, satıcı yahut borç verenin veya kiraya verenin mühürü, vesikayı yazanın ismi.

a - Vesikaların tarihi :

Bütün vesikaların ilk satın tarihle başlamıştır. Kullanılan tarih On İki yıllık devreyi kapsayan ve «On İki Hayvanlı Türk Takvimi» denilen takvim sistemidir. On İki hayvan isminin verildiği bu takvimdeki yıl isimleri şöyle sıralanmaktadır ;

1 - Küskü (Fare), 2 - Ud (Sığır), 3 - Bars (Pars), 4 - Tavışkan (Tavşan), 5 - Lu (Timsah), 6 - Yılan (Yılan), 7 - Yont (At), 8 -, Koym (Koyun), 9 - Biçin (Maymun), 10 - Takıku (Tavuk), ıı - İt (Köpek), 12 - Tonguz (Domuz). On İki hayvan ismiyle yıllar belirtildikten sonra ay ve günler be lirtilmiştir.

|

Aylar umumiyetle birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, ... ay şeklinde yazılmış olmasına rağmen bazı vesikalarda bi-

rinci ay için Aram, onikinci ay için ise Çakşaput dendiğini görmekteyiz.

b - Satıcının ismi, hangi ihtiyaçtan dolayı malın kime ne mukabilinde satıldığı yahut kiralandığı veya borç verildiği :

Umumiyetle bütün vesikalarda tarihten sonra, satıcının ismi ve vesikanın yazılış sebebi bulunmaktadır.

Vesikalarda satış sebebini veya ihtiyacı bildiren deyim olarak «kergek bolup» (lâzım olduğundan) kullanılmıştır. Bu deyim bütün satış ve borç verme vesikalarında görülmektedir.

Satıcı tarafından malın satılması hususu belirtildikten sonra, bu malın kime satıldığı veya borç olarak verildiği kaydedilmektedir. Satıcı ve müşteri, aralarında konuşarak satılan veya borç verilen malın değerine göre fiyat tesbiti yapmaktadırlar. Fiyat tesbiti mahalli örf ve âdetlere göre yapıldığı fikrini bizde uyandırmaktadır.

c - Vesikalarda satıcı ile müşteri arasında mal değiştirme:

Satılan mal ile bunun karşılığında müşterinin satıcıya ödeyeceği miktar tesbit edilmiştir. Tesbit edilen bu miktar, müşteri tarafından satıcının yanında sayılarak verilmiş ve aynı şekilde de satıcı, müşterinin verdiği miktarı hiç eksiksiz olarak aldığını belirtmiştir.

Satışın yapılıp müşteri tarafından mal veya paranın tamamen verilmesi, vesikanın baş tarafında bulunan tarihte yapıldığı düşünebilinir. Bu durum bazı vesikalarda kesinlikle belirtilmiştir.

d - Müşterinin (satın alanın yahut kiralayanın veya borç alanın) haklarının belirlenmesi ve korunması :

Satış işlemleri tamam olduktan sonra, malın yeni sahibinin emniyeti söz konusu edilmiştir. Bu durum ekseriyetle vesikanın yazıldığı günden başlayarak, herhangi bir tarihlendirme yapılmadan, ileriki günler için söylenmiştir.

Malın yeni sahibinin, malın tam manâsıyla sahibi olduğu ve satıcının ve bütün akrabalarının müşteriye herhangi bir güçlük çıkartmayacakları, müşterinin emniyeti olarak vesikalara kaydedilmiştir. Malın yeni sahibine, satıcının akrabalarının herhangi bir zorluk çıkartmayacakları belirtilmiştir.

Vesikalarda, satıcının akrabalarını belirlemek için şu eski kelimeler kullanılmıştır :

1 - «içi, aka» (büyük ağabey), 2 - «ini» (küçük kardeş), 3 - «oğul» (oğul), 4 - «uruğ» (aileden gelen kimseler), 5 - «küdeg» (damat), 6 - «yigen» (dayı yahut amca), 7 - «tagaı» (amca), 8 - «togmış» (akraba), 9 - «kadaş» ((evlilik yoluyla akrabalık).

Hazırlanan vesikada, malın yeni sahibinin herhangi bir zarara uğramaması için her türlü önlemlerin alındığını da görmekteyiz. Satıcının akrabaları tarafından kuvvet kullanılarak yahut herhangi bir devlet memurunun desteği ile bu vesikayı hükümsüz saydırmamaları için de bazı kayıtlar konulmuştur.

Vesikalarda yine malın yeni sahibinin haklarını korumak için bazı cezaların verildiğini görmekteyiz. Bu cezalar «il yangıca» (mahalli âdetlere göre) verilmekte yahut daha resmi bir hüviyet içinde, devlete verilmektedir. Mahalli örf ve âdete göre verilen cezalar daha ziyade, satın alman veya borç alman malm iki katının malın yeni sahibine verilmesini şart koşmaktadır.

e - Şahitler, satıcı yahut kiraya verenin veya borç verenin mühürü, vesikayı yazanın belirtilmesi :

Vesikaların son bölümünde, şahitlerin isimleri, imzalar ve ekseriyetle bütün vesikalarda görülen, vesikayı yazan şahsın ismi bulunmaktadır. Borç olarak mal alan kişilerin daha çok vesikayı yazan kişiler olması, öyle tahmin edilebilir ki, Uygur cemiyetinde, halk kesiminde, okumuş yazmış olanların sayısının hayli yüksek olduğunun bir göstergesidir.

1 — Borç Alıp - Verme Vesikaları :

Faizi ile borç alma vesikalarında, bütün diğer vesikalarda olduğu gibi, tarih vesikanın en başında yer almaktadır. Tarihten hemen sonra, kimin, hangi ihtiyacından dolayı; kimden, ne kadar ihtiyaç duyduğu malı aldığı kaydedilmiştir. Borç alman mallar çok çeşitli olup, faizi ile alman ihtiyaçlar şöyle sıralanabilir :

1 - «künçid» (susam), 2 - «Üur» veya «yür» (dan), 3 - «kebez» (pamuk), 4 - «bor» (şarap), 5 - «tarığ» (hububat) , 6 - «böz» (pamuklu kumaş), 7 - «kuapu» (pamuklu kumaş), 8 - «kümüş» (gümüş), 9 - «koçırda kidiz» (koyun keçesi), 10 - «buğday» (buğday).

Borç alman malların faizi ile ve hangi ölçüyle alındığı vesikalarda kaydedilmiştir. Borç para alımlarında, alman borcun yine para olarak ödenmesi söz konusu olduğu gibi, menkul yahut gayrî menkul mallarla da ödeneceği kayıt edilmiştir. Borç alman paranın ödeme müddeti bazen belirtilmiştir, bazen de bu müddet belirtilmemiştir. Fakat her iki halde de alman borç para karşılığında, her ay faiz ödemesi yapılması, belki de ilk bankacılığın temelini teşkil etmiştir.

Borç olarak alman mallar daima faiz karşılığında ilkbaharda alınmış ve ekseriyetle de mahsulün topraktan kaldırıldığı sonbaharda ödenmiştir. Böylece günlük ihtiyaç

alımlarının umumiyetle mevsimlik olması, ziraatın çok gelişmiş ve bu işle uğraşanları tatmin edebilecek bir düzeye gelmiş olduğunu göstermektedir.

2 — Kiraya Verme **İle İlgili Vesikalar** :

a - Tarla kiraya verme vesikaları :

Bu tip vesikalarda, kişiler şu ihtiyaçlarından dolayı tarla kiralamaktadırlar ;

a - pamuk, b - mısır, c - para, d - tarla, e - ekin ekme Para ihtiyacı dışındaki vesikalarda, şahıslar, hangi ihtiyaçlarını karşılamak için tarlayı kiralayacaklarını belirtmekte ve daha sonra kira karşılığı olarak tarla sahibine ne vereceklerini kaydetmektedirler. Para ihtiyacından dolayı, tarla kiraya verme vesikalarında ise, önce tarla sahibi hangi ihtiyacından dolayı tarlasını kiraya vereceğini belirtmiş ve daha sonra tarlayı kiralayanın ismi belirtilmiştir.

Tarla kiralama vesikalarında, kiraya verilecek tarlanın, kirasının bedeli belirtilmiştir. Bu tip vesikalarda daha sonraki Türk tarihinde pek çok örneklerini gördüğümüz «ortakçılık» tipine de rastlanmaktadır. Kiraya veren ve alan şahıslar tarlayı beraber ekip biçecekler ve ürünü yine beraber bölüşeceklerdir. Tarlayı kiralayan şahıs, ürünün yarısını vermekle, kira bedelini de ödemiş olmaktadır.

Tarlanın mülkiyeti, kiraya veren şahsın üzerinde olduğundan, tarlada yapılacak bütün işlerden sorumlu tutulmaktadır. Vesikaların hiçbirinde tarlanın ne kadar bir süre için kiralandığına dair bir kayıt yoktur. Yalnız umumiyetle kira bedelleri sonbaharda ödenmiş olmaktadır. Bu durumda ihtimal, kira bedelinin ödenmesi ile tarlayı kiralama süresi de bitmiş olmaktadır. Yani kiralanan tarla bir mevsimlik olarak kirada kalmaktadır, b-Hayvan kiralama vesikası ,•

Hayvan kiralamakla ilgili olarak ancak bir tek vesika bulunabilmiştir. Bu bir sığır kiralama vesikasıdır. Hangi ihtiyaçtan dolayı sığırın kiralandığı belirtilmemiş ancak kira bedeli olarak iki ölçü mısırın ve üç ölçü darının sonbaharda verileceği kaydedilmiştir. Vesikada belirtilmemiş olmasına rağmen, sığırın kira müddeti bir mevsimliktir. Sonbahar geldiğinde, sığırın kirası ile birlikte sahibine geri verilecektir. Kiralanan sığırın asıl mülkiyeti sahibinde olduğundan, ölümünde yahut herhangi bir sebeple iş yapamaz duruma geldiğinde, kiralayan şahısa tekrar bir sığır verecektir. Yani böylece kiralayanın mağdur duruma düşmesi önlenmiş olmaktadır. Buna mukabil, kiralayan da sığırı aynı şekilde (sağlam olarak) onuncu ayda teslim edeceğini taahhüt etmiştir.

3 — Alım - Satım Vesikaları :

1 - Tarla Satış Vesikaları :

Tarla satış vesikaları kişilerin, ellerindeki tarlalarını satarak ihtiyaçlarını karşılamak üzere hazırlanmıştır. Bu ihtiyaçlar çeşitlilik göstermektedir.

1 - para, 2 - bez, 3 - üzüm bağı, 4 - pamuk, 5 - eşya.

Tarla satış vesikaları da, tarih ile başlamakta ve kimin hangi ihtiyacı için, hangi ölçüdeki tarlasını kime sattığı belirtilmektedir. Bazı vesikalarda ise, önce satışı yapılan tarlanın sınırı belirlenmiş ve daha sonra ihtiyaç duyulan mal yazılmıştır.

Bazı vesikalarda, birden fazla kimsenin satıcı kısmında ismi geçiyorsa da bunlar, sadece mesuliyette birleşmiş kişiler olarak gözükmektedir. Satışlar daima bir tek kişi tarafından ve daha önce ailesindeki kişilerle ortak olarak kullandıkları tarlanın kendi hissesine düşen kısmı ile ilgili olarak yapılmaktadır.

Tarla kira vesikalarında olduğu gibi satış vesikalarında da tarlanın sınırı belirtilmiştir. Bundan sonra, tarlayı satın alanın mülkiyetine geçtiğini bildiren hükümler konulmuştur. Hemen hemen bütün satış vesikalarında görülen «ming yıl tümen kün» (bin yıl, onbin gün) deyimi, tarla vesikalarında da kullanılmıştır. Bu deyimin mânâsı bdr tarih bildirmeden ziyade, çok uzun zaman bildiren bir kavram olduğundan, mülkiyetin tamamen tarlanın yeni sahibine geçtiğini göstermektedir. Tarla artık yeni sahibinin mülkiyetine geçtiğinden, onun bu tarla üzerindeki hakları vesika üzerinde sıralanmıştır. Tarlanın yeni sahibi, tarlasını isterse kendisi kullanabilecek, isterse tarlasını bir başkasına satabilecektir.

Bazı tarla satışı ile ilgili vesikalarda şahit durumunda olan kişilerin, aynı zamanda satılan tarlaya komşu oldukları görülmektedir. Bu durum ise, satışı yapılan tarlanın, sınırları ile tesbit edildiğine göre, büyük ihtimalle tapulu olan bu yerlerin, bir de tarlaya komşu olan şahıslar tarafından tesbit edildiğini göstermektedir.

Bir tarla satış vesikası, diğerlerinden çok büyük farklılık gösterdiğinden, bir örnek teşkil etsin diye kitabımıza almayı uygun bulduk. Bu vesika, büyük bir ihtimalle köyünden şehire gitmiş bir kişinin hazırladığı vesikadır.

Şehre giden ve masraflarının çok olduğunu, bu yüzden de layıkı ile yaşayamadığını, yaşlandığını ve aynı zamanda borçları da bulunduğunu bildirerek tarlasını satmak istemektedir. Satışını yapmak istediği tarlasını bir başka kişi ile ortak kullanmakta olup, kendi hissesine düşen kısmında üç amelesi bulunmaktadır. Tarlasını ilk önce, tarlayı ortak olarak kullandıkları şahsa satmak istemektedir. Şayet bu kişi tarlayı alamayacaksa o takdirde bir başkasına satacaktır. Beraber sahip oldukları kişi, tarlanın kendisine

ait olmayan kısmını alacağını bildirmesinden sonra, satışı yapan kişi, tarlanın yeni sahibine kimlere ne kadar şarap, buğday ve elbise borcu olduğunu bildirerek bunları ödemesini istemiştir.

2 - Oğul Satış* Vesikaları ;

Oğul satışları şu çeşitli ihtiyaçlardan dolayı yapılmıştır.

1 - pamuklu bez, 2 - gümüş para, 3 - neslin devamı, 4 - eşya ihtiyacını karşılayabilmek için, 5 - geçim sıkıntısını giderebilmek için.

Oğul satış vesikalarında, en önemli hususlardan birisi de, satışı yapılan oğul ve babalığın karşılıklı olarak bazı hususları yerine getireceklerinin kaydedilmesidir. Mesela, evlatlığa verilen oğul, yeni ailesine karşı ahlaki görevlerini yerine getirecek, yalan söylemeyecek, hırsızlık yapmayacaktır. Oğul, yeni ailesine karşı sorumluluklarını yerine getirmediği takdirde cezalandırılacaktır. Buna mukabil, babalıkta yeni evladına karşı bazı sorumluluklar yüklenmiştir. Bunların başında, kendi öz evladı gibi davranacak ve onun bütün maddi ve manevi sorumluluklarını yüklenecektir. Hatta, ileride kendisinin bir evladı dünyaya gelse bile, yine öz evladından ayırt etmeyecektir ve çocuğu evlendirecek, onun yükselmesi için çalışacaktır.

Oğulun ve babalığın karşılıklı olarak yerine getirecekleri vecibeler, aynı şekilde vesikalardaki cezalar kısmmada aksetmiş görünmektedir. Bütün vesikalarda olduğu gibi, oğul satış vesikalarında da cezalar kaydedilmiştir. Verilen cezalar hem oğulun hem de babalığın haklarını korur görünümündedir. Oğulun bütün mesuliyetini kabullenmiş olan babalık, büyük bir sorumluluğu da üzerine yüklenmiş-

* Buradaki «satış» bir tür evlatlık verme gibi anlaşılmalıdır; bugün anlaşıldığı gibi bir satış değildir.

tir. Mesela, satış yapıldıktan sonra kısa bir sürede hırsızlık, sahtekârlık yapan bir oğuldan sorumlu kişi sadece babalıktır.

Oğul satışı ile ilgili iki vesikada, satılan oğullar «süt sewinçi» (süt sevinci) karşılığında satılmaktadır, «süt sevinci» deyimi, «bir çocuğun büyümesinin fiyatı» olarak tesbit edilebilmektedir. Gerçekten de her iki vesikadaki kullanılış şekli bu mânâyı bize vermektedir. Vesikaların yazılış tarihini bilmememiz bu deyimin ne zamandan beri Uygurlar arasında var olduğunu öğrenmemize engel olmaktadır. Fakat her şeye rağmen vesikaların onuncu yüzyılda yazılmış olduğunu kabul etsek bile, takriben bir asır sonrasında Selçuklularda da bu âdetin bulunması, hiç olmazsa bu deyimin Türkler arasında çok daha önceleri ortaya çıktığını göstermeye bir delil olabilir. 1087 senesinde, Bağdat halifesinin veziri, Sultan Melikşah'm kızı ile evlenmek istemiş ve neticede «Türklerin evlenmede âdeti olduğu üzere 50.000 dinar süt hakkı (hakk el-rizâ) ve 100.000 dinar mihr (başlık) verilmek şartıyla karara varıldı» denilmektedir. Türkmenlerin de evlenirken terbiye hakkı olarak kızın babasına verilen ata «başlık», anasına verilen elbiseye «sütlük», kardeşlerine verilene de «ağırlık» denmekteydi. Görüldüğü gibi, vesikaların yazılış tarihine yakin olan Selçuklular zamanında deyim, vesikalardaki anlamı taşımaktadır. Türkmenlerde gördüğümüz anlam biraz daha farklı ise de, yine asıl mânâsını korumuştur.

3 - Köle Satışları ;

Köle satış vesikalarında rasyonel mübadele şekli görülüp, taraflardan biri ihtiyaç halindedir. Vesikalara göre bu ihtiyaçları iki kısımda toplamak mümkündür .-

1 - Para ihtiyacı, 2 - Pamuklu bez ihtiyacı.

Köle satış vesikalarında kölelerin cinsiyeti açık bir şekilde belirtilmiştir, «kul» ve «küng» kelimeleri, cinsiyet ayı-

rımmı yapan kelimelerin başında gelmektedir, «kul» kelimesi daima erkek köleler için, «küng» kelimesi ise kadın köleleri belirtmek için kullanılmıştır.

Para ihtiyacından dolayı hazırlanan köle satış vesikalarında, kölenin yeni sahibinin, köle üzerinde bütün haklara sahip olduğunu görüyoruz. Satış yapıldıktan sonra da satışa itiraz edilmemesi için hükümler konulmuştur.

Para karşılığında köle satışlarında dikkati çeken bir husus da, vesikanın sonunda yer alan mühür ve imzalar kısmında olmaktadır. Vesikalar normal olarak satıcının mührü ve vesikayı yazanın ismi ile bitmesi lâzım gelirken, bu vesikalarda metnin altında tekrar bir tarihin olduğu görülmektedir. Bu tarih vesikanın başında bulunan tarihten değişiktir. Vesikanın sonunda yer alan tarih ya vesikanın başında yer alan tarihten bir gün sonrasını .yahut iki gün sonrasını belirtmektedir. Yapılan bu ikinci tarihlendirmenin ve diğer malumatların niçin yazıldığını söylemek mümkün değildir. Bu durum, yapılan pazarlıkla ilgili olabileceği gibi, belki de Çin vesikalarından bu yönde en çok etkilenen vesikalar oluşu yüzündendir.

Pamuklu bez ihtiyacından dolayı köle satışlarında ise, satışı yapılan kölelerin hepsinin kadın olduğu göze çarpmaktadır. Ayrıca bunlar arasında bir tanesi de on iki yaşındaki bir kız köledir. Pamuklu bez ihtiyacı için satılan kölelerin hepsinin kadın oluşu acaba bir rastlantı mıdır? Bu sorunun tek cevabı belki de bu devirde pamuk ziraatinin çok yapıldığı Turfan bölgesinde aynı zamanda dokumacılıkta çok ilerlemiş bir durumda olduğundan, ihtiyaç hep kadın köleler üzerinde olmuştur.

Ayrıca, bu kadın kölelerin yeni sahiplerinin de dokumacılıkla uğraşıyor olmaları, yukarıdaki bu iddiayı doğrulamaktadır.

Diğer satış vesikalarında olduğu gibi, bu köle satış vesikalarında da, satış yapıldıktan sonra, kölenin yeni sahibinin haklarının korunması için bazı önlemlerin alındığını görmekteyiz. Köle, bu vesikalarda da yeni sahibinin mülkiyetine geçmekte ve yeni sahibi tarafından isterse kendisi kullanmakta, isterse bir başkasına devretmekte veyahut bir başkasına satmaktadır.

Köleyi satan şahısların ailenin tek sorumlusu olduğu anlaşılmaktadır. Köle, her ne kadar ailenin ortak malı olarak kullanılmışsa da, satış yapılırken tek sorumlu olarak ailenin reisi görülmektedir.

Burada çok kısa olarak ele almaya çalıştığımız Uygur medeniyetini bütünüyle yansıtan bu hukuk vesikaları hakkındaki son değerlendirmemizi yapacak olursak, kısaca şu neticeleri görebiliriz ı

Fertlerin aralarında yaptıkları satış veya borç alıp-verme anlaşmalarına itiraz edilmemesi için konulan kayıtlarda, ailenin diğer ferdleri de, dolaylı olarak vesikalarda kaydedilmiştir. Vesikayı hazırlayan şahsın en yakın akrabalarından başlayarak en uzak akrabalarına kadar bir sıralama yapıldığı gibi, önceleri sadece askeri alanda kullanılmış olan onluk, yüzlük gibi tabirlerin sivil hayat düzeni içine girmiş olduğunu ve ailelerin oluşturdukları bu gruplarında, itiraz hakları olmadığı açık bir şekilde vesikalarda kaydedilmiştir.

Satın alman bir mala, satıcının akrabaları tarafından yapılacak itirazların önlenmesini öngören kayıtlar, şüphesiz satın alanın haklarını korumak için konulmuştur. Dolayısıyla, satışı yapılan malın bütün mesuliyetinin, satıcı tarafından yüklenildiği, sadece kendisini ilgilendiren bir mesele olduğunu ortaya koymaktadır.

Borç verme vesikalarında, borcu verenin haklarının da korunmasından söz edilmiştir. Borcun ne zaman ve hangi faiz miktarı ile ödeneceği belirtildikten sonra, borcun ödenmediği takdirde, kimler tarafından ödeneceği kesin olarak belirtilmiştir. Mahalli örf ve âdete göre ceza ödeme söz konusu olmuştur. Muhtemelen devletin, şahısların birbirlerinden borç alımlarında ortaya çıkabilecek pürüzleri halletmek için bir ceza kanunu olmadığından, cezaların mahalli âdetlere göre verilmiş olması, ceza miktarlarmdaki değişikliğin sebebi olarak gözükmektedir.

Vesikalarda satılan yahut kiralanan bazı tarlaların bir kısmının üzüm bağı olduğu kaydedilmiştir. Bu durum hiç şüphesiz, üzümcülüğün yahut şarap ticaretinin geniş ölçüde yapıldığını gösteren önemli bir delildir. Aynı şekilde, pamuk yahut pamuklu kumaş ile ilgili vesikaların çokluğu ve kadın kölelerin dokumacı olmaları da, Uygurlarda, dokumacılığın büyük bir zenaat kolu olduğunu göstermektedir.

Uygurlarda aile müessesesi, yerleşmiş köklü bir toplum yapısına sahip olduğunu göstermektedir. Ailede mutlak hakim babadır. Öldüğü zaman bu hakimiyet ihtimal en büyük oğula geçmektedir. Fakat, vesikalarda gördüğümüz kadarıyla, satıştan veya borç almadan sonra, ailenin diğer ferdlerinin mesuliyetleri ortaya çıkmakta ve ailenin söz sahibi kişisinin vesikalardaki hükümleri yerine getirmediği zaman, bu kişi veya kişiler sorumlu tutulmaktadır.

Uygur cemiyetinde Budizmin çok önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Budist manastırların kurulması, Budist Sutralarmın Uygurcaya tercüme edilmeleri yanında, Budist rahiplerinin Uygur cemiyeti içinde özel bir yerleri olmuş ve «ayag-ka tegimlik» deyimi ile «hürmete layık kişiler» oldukları belirtilmiştir. Satış vesikalarında, tarla yahut kölelerin Budist rahipler tarafından alındığını gördüğümüz

gibi, ayrıca, bu rahiplerin, Uygur toplumunda günlük ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılan ölçülerinden ayrı ölçülerinin olması, Uygurların Budizme ve dolayısıyla, bu dinin temsilcilerine bir ayrıcalık tanıdıkları göstermektedir.

Vesikalar hakkında son olarak şunu söylemek mümkün görünmektedir. Uygurlarda «bitkeçi», «sitigüçi», «bitikçi», denilen bir kâtip zümresinin olduğu bilinmektedir Fakat vesikalarda hiçbir zaman bu şahısların yazıcılık yapmadıklarını görmekteyiz. Vesikalar umumiyetle, borç veren veya alan yahut satış yapan kişiler tarafından yazılmıştır. Demek ki artık kâtip zümresi, belki de sadece devlet dairelerinde görevlerini sürdürmüşler ve halk arasında okuma yazma arttığından, bunlara ihtiyaç kalmamıştır.

C. *HUKUK VESİKALARINA GÖRE UYGURLARDA HUKUK*

Uygur Hukuk Vesikalarından dolayı bu dönemin hukuk anlayışı için de birkaç söz söylemek mümkün olmaktadır. Yukarıda da gördüğümüz gibi, vesikaların yazıldığında, borçlunun meydanda bulunmadığı takdirde, onun yerine geçecek kimseler sıralanmış ve yapılan anlaşma şartlarının korunması ve buna itirazda bulunulmaması kesin bir şekilde belirlenmiştir. Yapılan anlaşmayı bozmak isteyenlere karşı birtakım tedbirler alınmıştır. İşte alman bu tedbirler, bize o dönem Uygurlarının hukuk anlayışlarını ortaya koyan önemli belgeler niteliğindedir.

İki şahıs veya taraf arasmda yapılan mukavelelerde şartların korunması ve bunların **ihlâli** sonucunda malı alman yahut ödünç mal veya para verenin mağdur olması için birtakım cezalar konulmuştur. Vesikalarda, şartların yerine getirilmemesi, malını satanın veya ödünç para ve mal alanın ölmesi yahut oğlu, büyük ve küçük kardeş-

leri, dayısı, amcası ve isimleri belirtilmemiş diğer akrabaların itirazı karşısında bu cezalar verilmektedir. Bu bahsedilen cezalar ise, ölüm cezası, dayak cezası, para cezası, ve mal cezası ile yasa cezası gibi hükümlerde toplanmıştır. Bu cezalardan para ve mal cezaları, buralarda çalışan şahıslar nezdinde devlet müesseselerine ödenen cezalardır.

Devlet hazinesine ceza olarak ödenen nesneler eldeki vesikalara göre şöyledir :

1. Terbiş veya Derviş isimli bir şahsa para lâzım olduğundan, babasından miras kalan ve üzerinde 16 işçinin çalıştığı bir üzüm bağını 100 *yastuk Çao'ya,* «İl yangıca» yahut «El yangıca» (Mahalli âdetlere-kanunlara-) göre bir diğer şahsa satmaktadır. Terbiş, büyük ve küçük kardeşleri, yeğeni, dayısı bu satışa itiraz etmeyeceklerdir. Şayet itiraz edecek olurlarsa, «Büyük Ordu» ya bir altın yastuk «İç Hazine»ye bir gümüş yastuk, beğlerin her birine ceza olarak bir binek atı vereceklerdir.

Yukarıdaki bu vesikada geçen bazı deyimleri burada hemen açıklamak yararlı olacaktır.

Yastuk, Çince *T'ing* denen, elli *Liang* ağırlığındaki gümüş karşılığıdır. Türkler arasında Yastuk, Farsçada *Balış* denilmektedir. Bu devir vesikalarında *yastuk* genellikle «Altun» altın ile birlikte kullanılmaktadır. Ayrıca bu devirdeki 'Liang'ın ağırlığı hakkındaki düşünceler de tam olarak açıklığa kavuşmamıştır. *Çao* ise, Yüan sülalesi devrinde kullanılan kâğıt paradır. Ayrıca, «İl yangıca» (mahalli âdetler-kanunlar) deyimi daha çok «Mahalli âdet» veya «Mahalli kanunlar» dır.

2. Bir çocuğun evlatlığa kabulü ile ilgili olan bu vesikada, yapılan anlaşmaya itiraz edilecek olunursa, Ögedey ordusuna bir altın yastuk, beğlere bir gümüş yastuk ceza olarak verilecektir.

3. Bir şahıs hastalandığım ve öleceğini düşündüğü için, karısına başka bir şahıs ile evlenmeden evini idare etmesini ve oğluna bakmasını vasiyet etmektedir. Bu va siyetnameye şayet oğulları itiraz edecek olurlarsa, Büyük Ordu'ya bir altın yastuk, şehzadelere birer gümüş yastuk, İç Hazineye bir yastuk, ve yine İç Hazineye bir at vermek suretiyle cezalandırılacaklardır.

4. Bir Budist rahip malının bir kısmını oğluna bırak maktadır. Küçük kardeşleri, onbaşılar ve yüzbaşılar itiraz etmeyeceklerdir. Şayet itiraz edecek olurlarsa, İdik-kut'a ak yastuk, Bin beğlerine birer at ceza olarak vereceklerdir.

5. Bir çocuğun kölelikten azat edilmesi ile ilgili olan bu vesikaya göre, yapılacak itiraz sonucunda, Ögedey or dusuna bir altın yastuk, İç Hazineye bir at ceza olarak ve rilecektir.

6. Bir tarla satışı ile ilgili bu vesikada, bu satışa iti raz edecek akrabalar ceza olarak Büyük Ordu'ya bir altın yastuk, mahalli hükümet memurlarına bir binek atını ceza olarak vereceklerdir.

7. Birbirini tamamlayan köle satışı ile ilgili bu vesi kaların üçüncüsünde, kölenin efendisine karşı şikâyetleri belirtilmektedir. Her ikisi arasında (köle ile efendisi) ya pılan anlaşmaya itiraz edilecek olunursa, Büyük Ordu'ya bir altın yastuk, büyük ve küçük şehzadelere birer gümüş yastuk ceza ödenecektir.

8. Bir kız ailesi tarafından rehin olarak veriliyor. Son ra geri almıyor. Geri alındıktan sonra, kızın elbiseleri ve eşyaları hususunda itiraz edilmemesi bildirilmektedir. Şa yet itiraz edilecek olunursa, Büyük Ordu'ya beş altın yas tuk, şehzadelerin her birine bir altın yastuk, İdik-kut'a bir altın yastuk ve Koço şehri hazinesine bir gümüş yastuk ceza olarak verilecektir.

9. Bir şahsın yanında çalışan köle kayboluyor. Kaybolan bu kölenin cesedini bir başka şahıs buluyor ve üzerindeki elbiseyi kendisine mal ediyor. Bu elbise yüzünden kölenin sahibi ile kölenin elbisesini bulan arasında pazarlık yapılıyor. Neticede, yapılan bu pazarlığa kölenin sahibi itiraz edecek olursa, Büyük Ordu'ya iki yastuk, Bin beğlerine bir yastuk, Lükçüng Tamuk'una yarım yastuk ceza ödenecektir.

Vesikalarda gördüğümüz gibi, Büyük Ordu'ya, İç Hazineye, beğlere, şehzadelere, mahalli hükümet memurlarına, anlaşmayı hükümsüz bırakmak isteyenler tarafından ceza olarak para ve mal (burada maldan kasıt binek atıdır) verilmektedir. Bu müessese ve şahıslara verilen cezaların zamanın kanunlarına göre ödendiğinden şüphe edilmemelidir. Çünkü, vesikalarda görüldüğü gibi bir başka ceza şekli de «İl yangıca» yani halk arasında geçerli olan âdet ve kanuna göre yapılan ödemedir. Yine devlet ve ferdler arasında düzenlenen vesikalarda devlete ödenecek vergiler belirtilmiştir. Şu halde devlet teşkilâtı ve devlet idaresinde vazifeli kimselere ödenen cezalar da bir yasaya göre alınıyordu. Fakat bu tip bir yasa maalesef şimdiye kadar elimize geçmemiştir. Ödenen bu cezaların müessese ve kişiler tarafından ne şekilde kullanıldığına dair elimizde bir kayıt yoktur. Fakat orduya ve hazineye ödenen cezalarla bir kısım ihtiyaçların giderildiğinden de şüphe yoktur.

D. UYGURLAR DÖNEMİNDE VERGİLER

Uygurlara ait hukuk vesikaları, çeşitli yönlerden değerlendirilmeye tâbi tutulabilir. Bunlardan birisi de Uygurlar zamanındaki vergilere aittir. Yalnız hemen belirtmek lâzımdır ki, vergiler hakkında tam bir bilgiye sahip olunabilmesi için, bütün vesikaların gözden geçirilmesi lâ-

zımdır. Ayrıca vesikalarda adı geçen vergilerin mahiyetleri hakkında, bunların açıklığa kavuşmasını sağlayacak bazı destekleyici kaynaklara ihtiyaç vardır.

Uygurlara ait hukuk vesikalarını incelediğimizde bunların başlıca iki grup altında toplandığını görmekteyiz :

1. Ferdlerin kendi aralarında yaptıkları anlaşmalar ki bunlar daha ziyade borç almalar, satışlar ve kiralama lar olarak göze çarpmaktadır.

2. Ferdlerin devletle olan münasebetlerini ortaya ko yan vesikalardır. Bu tip vesikalar umumiyetle ferdlerin devlete ödedikleri vergilerle ilgili bulunmaktadır. Bunun yanı sıra ferdlerin mensup oldukları topluluklar vasıtar sıyla da bu münasebetler yapılmaktadır. Yani ferdlerin tek tek devlete ödeyecekleri vergiler, topluluk tarafından kendi üzerine alınmış ve vergiler ödenmiştir.

Vesikalarda adı geçen vergi çeşitleri, görülebileceği gibi çoğunlukla toprakla ilgilidir. Bundan dolayı bu devirdeki toprak ile ilgili bilgilerin burada tekrarlanması faydalı olacaktır.

Orta Asya'da kurulan Türk devletlerinin ekonomisi, mağlup veya tâbi ülkelerden alman yıllık vergi ve hediyeler ile halktan alman vergilere dayanmaktadır. Tabiki bunun yanı sıra bilhassa Çin ile yapılan ticaret anlaşmalarının kökeninde Çin'den alman yıllık vergiler de sayılabilir. Hunlardan beri, devlet tarafından halktan vergi toplamak için şahısların görevlendirilmiş olması, bilhassa devletin kendi halkından vergi toplamakta ne kadar ciddiyete sahip olduğunu gösteren bir delil olmaktadır. Göktürkler zamanında bu vergiler «Amga» veya «Imga» denilen, Uygurlar döneminde ise «Ağıcı» ismi verilen devlet hazinedarları tarafından toplanmıştır.

Göktürkler ve Uygurlar dönemlerinde görülen bu vergi memurları daha sonraki dönemlerde, bilhassa Altmordu sahasında daha da organize olmuş ve vergilerin toplanması yeni isimler altında memuriyetler kurularak toplanmıştır. Uygurlarda üzüm bağlarından alman «Salığ» vergisi, ihtimal Altmordu'da mahiyet değiştirmiş ve «Serşumar» adı ile «Başsayıcı» veya »Saliğ memuru» yani «Nüfus tahrircisi» olarak karşımıza çıkmaktadır. «Haneşümar» «Mesken ve hane tahrircisi», «Bağşümar» ise «Bağ ve bahçe tahrir memurları» olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çin kaynaklarının bildirdiğine göre, Türk boyları, muayyen arazi sahalarını mülk olarak işgal etmişler ve boylar hükümdarın emriyle yahut göçebeliğin ortaya koyduğu şartlardan dolayı göç ettiklerinde yeni sahalar işgal ettikleri zaman, bu yeni sahalarda kendilerine kışlak ve yaylak olarak verilmiştir. Fakat bu topraklar hükümdardan alınmış olmakla beraber, devletin malı olmuştur. Yalnız, verilen bu devlet arazisi, sahibi tarafından kullanılma iznine sahip olmuş, fakat toprağı satmak, vakıf ve hibe etmek gibi haklardan mahrum kalmıştır. Ancak, bu topraklar, ekilmek kaydıyla oğula miras olarak kaydedilmiştir. Yan ve tam yerleşik hayata geçen göçebeler ise, üzerinde oturdukları toprakların bir kısmını ekip biçtikleri takdirde bu topraklar kendilerinin hususi mülkiyeti haline geçmiştir. Yani bir arazinin hususi mülkiyet haline gelebilmesi, kabilenin müşterek mülkiyetinde bulunan toprakların paylaşılması veya bir şahsa yahut kabileye ait olmayan boş arazilerin benimsenmesi suretiyle teşekkül etmiştir. Bu hususi mülkiyet sahibi tam manâsıyla bu toprağın sahibidir ve istediği şekilde tasarruf etme hakkına sahiptir.

Yine bilindiği gibi, yeni alman araziler hükümdarın mülkü sayılır ve bu araziler hükümdar tarafından oğulla-

rina, sülalenin diğer azalarına taksim edilir ve böylece bu araziler o kişilere ait olmuş olurdu. Bu tip arazilere «İnçü» adı verilmiştir. İnçü sahibi olan hükümdarın oğlu ,kızı veya karısı vergi işlerine karışmazlar, bu vergi toplama işleri doğrudan doğruya «İnçü Divanı» memurları tarafından yapılırdı. İnçü arazisinin bir başka özelliği de aşağıda göreceğimiz gibi, hayvan vergisi olan «Kopçur» dan muaf olmalarıdır. Bundan dolayı köylüler kendi topraklarının inçü idaresine girmesini tercih etmezlerdi.

Genel olarak halktan alınacak vergi nisbeti, bölgenin ürettiği malın cinsine ve topraktan alınacak verimin derecesine göre her yıl tesbit edilmiştir. Bundan dolayı da kendisine devlet tarafından arazi verilen şahıs, sahip olduğu arazi üzerindeki halktan belli ölçülerde vergi almak zorunda kalmış ve ferdlerle devlet arasında bir sürtüşme meydana gelmemiştir. Hatta şahıs veya topluluk yeni bir vergi konulduğu zaman buna itiraz etme kuvvetini kendilerinde bulabilmişlerdir.

Şimdi vesikalarda adı geçen vergi türlerini değerlendirmeye çalışalım. Vesikalardaki vergileri üç ana bölümde toplamak mümkün olmaktadır. Bunlar;

1 — Topraktan alman vergiler,
2 — Hayvan vergisi,
3 — Mesken vergisi.

Topraktan alman vergilerden en önemlisi ve vesikalarda en çok sözü edileni «Kalan» vergisidir. Bu vergi çeşidine altı vesikada rastlanmaktadır. Kalan vergisinin topraktan alman bir vergi türü olduğunu bildiğimize göre, bunun tamamen yerleşik hayatın bir mahsulü olduğunu söyleyebiliriz. Bu verginin yalnız bütün arazilerden alınıp alınmadığı hakkında kesin bir malumatımız yoksa da, yalnız bir vesikada, kalan vergisinden muaf bir araziden söz

edilmiş olması bizi bütün arazilerden bu verginin alınmadığı doğrultusunda bir yargıya varmamızı sağlamaktır. Bu vesikaya göre, arazi üzerinde söz sahibi olan 14 kişinin isimleri sıralanmış ve toprakta çalışanların namına istekte bulunulmuştur. Fakir ve kalan vergisi ödemekle yükümlü olan bu kişilerin artık kalan vergisi ödemeye güçlerinin yetmediğinden söz edilmekte ve bu arada, kalan vergisinden muaf olan bir arazinin ikiye bölünerek yarısının bu kişiler tarafından ekilip biçilmesine izin verilmesi istenmektedir. Kalan vergisi ile ilgili olarak yazılmış bir başka vesikada, Tuğluk Temür (1347-1365) zamanında yazılmış ve bir nevi şikâyet mektubu mahiyetindedir. Vesikada Tuğluk Temür'den önceki hükümdarlar sıralanmış ve bunlar zamanında (İlci) elçilerin gelerek kendilerinden kalan vergisi aldıklarını fakat «İnçü bağcılardan» (Burada inçü, hükümdar ailesine ait olan bir arazi parçasından çok insanları, halkları ifade etmektedir) kalan vergisi almadıkları kaydedildikten sonra Tuğluk Temür'den şu istekte bulunmaktadırlar : «Biz önceki bu hanlar çağından beri, büyük küçük kardeşlerimiz bu bahçeyi işleyip «Alban yasak» vergisi vermeden hanlarımıza emek verip geçinmiştik. Şimdi ise Irk-Sında (isimli kişi) bizim bahçelerimize ortak oldu. Onun için az olan vergimiz çoğaldı. Biz, büyük küçük kardeşler, bu yıl da vergimizi verdik. Bir kişi iki alban vergisi versin denilirse, bahçeler hanımızın olsun ve bir alban bizim olsun (hanımızın) yangını bekliyoruz».

Bu vesikada aşağıda da göreceğimiz gibi bazı diğer vergilerin de isimleri geçmektedir. Bunlardan «Yasak Vergisi», Moğollar zamanında ortaya çıkmış vergilerden biridir. «Alban» ise, yine Cengiz Han döneminde Moğollar tarafından konulmuş bir vergi çeşidi olup, topraktan alındığı muhakkaktır. Fakat bizim vesikamızda gerçek mânâsı

tam olarak anlaşılamamaktadır. Zaten öyle anlaşılıyor ki bu vesika eski Türk geleneği ile Moğol unsurlarının karıştığı bir döneme rastladığı için, çözülmesi güç bir problem olarak ortaya çıkmaktadır.

Kalan vergisi ile ilgili olarak vesikalardan çıkarabildiğimiz sonuca göre, çoğu zaman vergi bedelinin bez olarak ödendiğini görmekteyiz. Kalan vergisi, daha sonraki devrelerde de, bilhassa İlhanlılar zamanında da karşımıza çıkmaktadır. Bu devreye ait bilgilerimizin daha çok olmasına rağmen biz burada konumuz dışında olduğu için kısaca söz edeceğiz. Moğollar, büyük bir insan topluluğunu kendi idareleri altına aldıktan sonra, bunları kendi ananelerine göre onluk, yüzlük ve binliklere ayırmışlar ve bilhassa askeri ve posta teşkilatlarındaki harcamalar için kalan vergisini uygulamaya koymuşlardır. Kalan vergisi daha Cengiz Han zamanında alimler ve yargıçlar sınıfı için muaf tutulmuştur.

Vesikalarda geçen bir başka vergi türü de «Salığ» vergisidir. Bu vergi üzüm bağlarından alınan bir vergi çeşitidir. Bilindiği gibi, Turfan Uygurlannda bağcılık ve dolayısıyla şarapçılık çok gelişmiş ve bundan dolayı da devlet bu üretimden vergi almaya başlamıştır. Bu verginin ne şekilde ödendiği hakkında kesin bilgi edinmemiz vesikalardan mümkün değilse de salığ vergisi ile ilgili olmayan bir başka vesikadan bir kişi şarap ürettiği için bunun vergisi olarak yarım bez verdiğini bildirmektedir.

Yasak Vergisi ; Yukarıda kalan vergisi dolayısıyla bir vesikada bu vergi isminin geçtiğini belirtmiştik. Yalnızca iki vesikada geçen bu vergi Moğollar yolu ile Türklere geçtiğini söyleyebiliriz. Bu vergi çeşiti Altmordu ve Timuriler zamanında da kullanılmıştır.

Kopçır Vergisi : Beş vesikada görülen bu vergi çeşidi hayvanlardan alınan bir vergi türüdür. Kalan vergisi ka-

dar yaygın olan «Kopçır Vergisi», göçebelerden alman bir vergi türü olmuştur. Şehre at toplamak için gelen hanın adamlarından birine, âdet hilafına kopçır vergisi karşılığında, bu adamlara emanet olarak verdiği atların kopçır vergisi karşılığı olarak saydığını belirten bir vesikadan anladığımız kadarıyla, bu vergi çeşidi daha ziyade hayvan olarak ödenmekte ise de yine başka vesikalardan çıkarabildiğimiz sonuçlara göre para ve darı gibi maddelerin de verilebildiğini görmekteyiz. «Ağnam» vergisi olarak da bilinen kobçır vergisi, İlhanlılar döneminde senede iki taksitle toplanır ve yüz hayvandan bir hayvan vergi karşılığı olarak alınırdı. İlhanlılar döneminde öyle görülüyorki, bu vergi mahiyet değiştirmiş ve Mengü Han zamanında ahaliden toplanan nüfus vergisine «Kopçır» denilmiştir.

Birt Vergisi : Bu vergi çeşidine yalnızca bir vesikada rastlanmıştır. Bu vergi devlet hazinesine gitmeyip şahısların kölelerinden aldığı bir vergi çeşidi olarak görülmektedir.

Tütün Vergisi : Bu vergi «Mesken Vergisi» olarak da bilinmektedir. Yedi vesikada geçmekte olan Tütün vergisi, devlete bez ve elbise olarak mükellefler tarafından ödenmekteydi. Bu vergi büyük bir ihtimalle evde oturan kişilerin sayısına göre alınmaktaydı. Çünkü, bir başka göçebe toplum olan Moğollar, Çin'de hakimiyet kurdukları dönemde, Çinlilerden nüfus başına vergi alma usulünü tatbik etmeye çalışmışlar fakat Çinli memurlar bu usule karşı çok ciddi bir şekilde direnmişlerdir. Evde oturan insan sayısına göre vergi alma usulü, Türkler ve Mogollarda yani göçebe toplumlarda görülürken, yerleşik toplum olan Çin ve Karahıtaylar'da da ev başına alman vergi olarak görülmektedir. Onikinci yüzyılda görülen ev basma vergi almak usulünün ihtimal Karahıtaylıların tesiriyle, ondokuzuncu yüzyılda Orta Asya hanlıklarından Hokand hanları dev-

rinde Taşkend'de de verginin ev başına alındığını görmekteyiz. Uygurlarda tütün vergisinin kişi başına alındığına dair bu vesikalardan kesin bir sonuç çıkartmak imkânsız olarak görülüyorsa da yine aynı devirde yazılan başka tipteki Uygur vesikalarından bu sonuca gitmemiz mümkün olmaktadır. Çünkü, bilindiği gibi, bu devirde nüfus sayımı yapılmaktadır ve sayım «Büyük deftere» kayıt edilmektedir. İşte elimizde olan iki tane nüfus sayımı ile ilgili vesikada «büyük deftere yazılı kimselerden başka bir kimsenin mevcut olduğu meydana çıktığı takdirde ölüm cezasına çarptırılacaktır» denilmektedir. Yapılan bu sayımda eksik bildirimin bu kadar ağır bir ceza ile cezalandırılması hiç şüphesiz evlerden alınan vergilerle ilgili olmalıdır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, bu vergiler aynî olarak toplanmaktadır. Bundan başka bu vergilerden bazıları doğrudan doğruya vergi toplamakla görevli kişiler vasıtasıyla toplanıp hazineye devrediliyor. Bir kısmı ise, toprağın üzerinde çalışan çiftçi tarafından, toprak sahibine veriliyor. Bu durumda belki burada toplanan verginin ilk bakışta hazineye gitmediği seziliyorsa da bu toprak sahibinin hükümdarın istediği zamanda, toplanan verginin dolaylı yoldan dahi olsa devletin elinde olduğunu göstermektedir.

EK : 1

1 — UYGURLARIN TÜREYİŞ EFSANESİ

Cüveyni'ye göre Uygurların türeyiş efsanesi :

Uygurların Yurtları ;

«Bundan önce, Uygurların durumundan ve onların kitaplarında nasıl yazıldı ise, inanışlarından ve kendi dinlerinden birazını da yazmıştık. Onların inanışlarına göre, ilk türedikleri yer, Arkun (Orhun) nehri kenarı idi. Bu nehir kaynağını, Kara-Korum denilen dağdan alırdı. O dağda, (Ögedey) Kaan'ın yaptırılmasını emrettiği şehrin adı da, (Kara-Korum) du. Dağdan otuz tane çay ve dere çıkardı. Her çayın kıyısında da bir boy otururdu. Uygurların Arkun nehri kıyılarında, başlıca iki boy grubu vardı. Sayıları artıp da, nüfusları çoğalınca, bunlar da diğer kavimler gibi, toplandılar ve kendi aralarında birini başkan yaparak, ona itaat ettiler. Böylece, aradan 500 senelik bir süre geçti. Bundan sonra Bögü-Han onların başına geçti. Söylendiğine göre Bögü-Han, Efrasiyab'dır. Bir kuyuya da bu ad verilmişti. Kara-Korum'un kenarındaki büyük bir kaya da, aynı adı taşırdı. Bu kuyu, Bijen adlı pehlivanın atıldığı bir kuyudur. Çayın kenarında bulunan ve Ordu - Balıg adı verilen büyük şehrin adı da böyledir. Bugün bu şehre, Mavra-Balıg adı verilir. Şehrin dışındaki kayalar üzerine, bir saray resmi oyulmuştur. Ben, bunların hepsini

gördüm. (Ögedey) Kaan zamanında, bu kayaları kazdılar. Kayaların altında br kuyu ve bu kuyunun ağzında da büyük bir taş levha buldular. Bu levhanın üzerinde bazı yazılar vardı. Bu yazıların ne olduğunun anlaşılması ve ne dediğinin sökülmesi, kaan tarafından emredildi. Bunun üzerine oraya bazı adamlar geldiler. Fakat hiç kimse bu yazıları okuyamadı. Hıtay'da bir kavim vardır. Onlara ... derler. Onlardan bazı kimseleri de getirdiler ve bu yazıların, onlara ait olduğu anlaşıldı».

Uygurların türeyişi :

Taşa oyulmuş olan bu yazıtta şöyle deniyordu : «Kara-Korum çaylarından sayılan iki nehir vardı. Bunlardan birine Toğla ve diğerine de Selenge adı verilirdi. Bu nehirler akarak, Kamlancu adlı bir yerde birleşirlerdi. Bu iki ırmağın arasında iki tane ağaç vardı. Bu ağaçlardan biri fusuk ve diğeri de Farslann naj dedikleri ağaca benziyordu. Kışın bile bunların yapraklan, servi gibi dökülmezdi. Meyvasmın tadı ve şekli ise, tıpkı çamfıstığınmkine benzerdi. Öbür ağaca da Tur (?) ağacı derlerdi. Bu iki ağaç da, iki dağın arasında yetişerek büyümüştü».

«Bir gün bu iki ağacın arasına, gökten bir ışık inmişti. Bunun üzerine, iki yandaki dağlar yavaş yavaş büyümeye başladılar. Bu durumu gören halk ise, hayretler içinde kalmıştı. îçlerinde büyük bir saygı duyarak, Uygurlar oraya doğru yaklaştılar. Tam yaklaştıkları bir sırada, kulaklarına çok tatlı ve güzel müzik nağmeleri gelmeye başladı. Her gece buraya bir ışık inmeye ve ışığın etrafında da otuz defa şimşek çakmaya başladı. Diğer bir gün de aynı yerde, ayrı ayrı kurulmuş beş tane çadır gördüler. Bunların her birinde, birer çocuk oturuyordu. Her çocuğun karşısında da, onları doyurmaya yetecek kadar süt dolu emzikler asılı idi. Çadırın tabanı da, baştan aşağı kadar gümüşle döşenmişti».

Bütün boyların reisleri ve halkları, bu garip şeyi görmek için yerlerini bırakıp koşmuşlardı. Bu manzarayı görünce, saygı ile diz çöküp, selam verdiler. Biraz sonra da çocukları alarak, dışarı çıktılar. Beslenip, büyütülmeleri için de, onları süt annelerine ve dadılara verdiler. Her fırsatta onlara saygı gösteriyorlar ve ikramda bulunuyorlardı. Çocuklar artık, süt çocuğu olmaktan çıkıp da, konuşmaya başlayınca, Uygurlardan anne ve babalarını sordular. Onlar da, o iki ağacı gösterdiler. Bunun üzerine halk, çocukları alıp, ağaçların yanma gittiler. Çocuklar ağaçları görünce, onlara tıpkı evladın babasına gösterdiği saygıyı gösterdiler. Ağaçların karşısında diz çöktüler ve yeri öptüler. Bunun üzerine ağaçlar da dile gelip şöyle dediler :

«Güzel huy ve iyi özelliklerle bezenmiş çocuklar, böyle olurlar ve anne ile babalarına böyle saygı gösterirler. Ömrünüz uzun, adınız ünlü ve şöhretiniz de devamlı olsun».

«O bölgelerde yaşayan bütün kavimler, bu çocuklara hükümdar oğullarıymış gibi saygı gösterdiler. Çocukların doğdukları yerden şehre dönülünce, onların her birine birer ad koydular. En büyüğünün adı Songur-Tegin, ikincisinin adı Kotur-Tegin, üçüncüsünün adı Tükel-Tegin, dördüncüsünün adı Or-Tegin ve beşincisinin adı da, Bögü-Tegin oldu. Çocukların doğusundaki kutsal durumu görenler, bunlardan birinin hükümdar olarak seçilmesi kanaatim vardılar. Çünkü bunlar, Tanrı tarafından bu iş için gönderilmiş olmalıydılar».

«Bu çocuklar arasında «Bögü-Tegin, gerek güzelliği ve gerekse boyu boşu, sabrı, irâdesi, ileriyi görüşü bakımından diğerlerinden daha ileride idi. Ayrıca bütün milletlerin dillerini ve yazılarını da biliyordu. Herkes, onun han olarak seçilmesi üzerinde birleştiler ve büyük şenlikler yaparak onu hanlık tahtına oturttular. O, memleketi adaletle

döşedi ve zulm sahifelerini de kapadı. Onun etrafındaki adamlar, maiyeti, askerleri, atları ve kulları gittikçe çoğalmaya başladı».

Bögü-Han ve Akınları :

«Tanrı, ona bütün dilleri bilen üç karga göndermişti. Nerede mühim bir iş olursa, bu kargalar hemen oraya giderler ve o işin nasıl olup bittiğini gözlerler ve ondan sonra da hana haber getirirlerdi».

Bögü-Han bir gece evinde uyurken, pencerenin önünde bir kızın hayali belirdi ve onu uyandırdı. Bu hayaletten korkan Bögü-Han, kızı görmemezlikten geldi ve kendisini uykudaymış gibi gösterdi. İkinci gece kız yine geldi. Fakat han, yine görmüyormuş gibi yaptı ve kendisini uykuda gösterdi. Sabah oldu. Han vezire danıştı. Üçüncü gece kız yine gelince, vezirin öğüdüne uyarak, kızı alıp Ak-tağ'a gitti. Bu dağda sabaha kadar beraber kalıp kızla konuştular. Bu buluşma ve konuşma, yedi sene, altı ay ve yirmi iki gün, her gece böyle devam etti. Ayrılacakları gün, kız ona şöyle dedi :

«Doğudan batıya kadar bütün dünya, senin buyruğun altında kalacaktır. İşlerini sıkı tut ve iyi çalış. Ayrıca, insanlarında değerini bil».

Bögü-Han, askerlerini topladı ve onlardan 300.000 kadar seçme askerini Sonkur-Tegin'in komutasına verdi. Ayrıca Sonkur-Tegin'in Kırgız ve Moğol ülkelerine akın yapmasını emretti. 100.000 askerini de Kotur-Tegin'in komutasına verdi ve onu da akın için Tankut tarafına gönderdi. Tükel-Tegin'i de Tibet yönüne gönderdi. Kendisi de 300.000 askerini emrine alarak Hıtay (Çin) yönüne yöneldi. Diğer kardeşi (Or-Tegin'i de) kendi yerinde bıraktı. Etrafa giden orduların hepsi başarı kazanarak geri döndüler. Getirdik-

leri paralar, mallar ve ganimetler, sayı ile sayılamazdı. Her yerden birçok adamlar topladı ve onların yardımı ile Arkun nehri kıyısında, Ordu-Balıg adlı baş şehrini kurdurdu. Doğudaki bütün ülkeler, bu suretle onların buyruğu altına girmişti».

Bögü-Han, bir gece uyurken, beyazlar giymiş bir ihtiyar gördü. İhtiyar ona yaklaştı ve çam kozalağı büyüklüğünde bir yeşim taşı vererek, Bögü-Han'a şöyle dedi :

«— Eğer sen bu taşı muhafaza edebilirsen, dünyanın dört köşesi, hep senin buyruğun altında toplanacaktır».

«Bögü-Han'm veziri de aynı gece, aynı rüyayı görmüştü. Ertesi sabah olunca hepsi toplandılar ve (aralarında görüşerek bu rüyaya bir mânâ vermeye çalıştılar). Bunun üzerine orduları buyruklarını alıp batıya yöneldiler-Gide gide Türkistan sınırına vardılar. Burada çayır ve çimenlerle döşenmiş, akar suları bol bir yere rastladılar. Herkes bu yeri çok beğenmişti. Bunun için de bu yere bir şehir kurdular. Bu şehir, şimdi Kuz-Balıg adı verilen, Balasagun şehridir. (Bu şehirde yerleştikten sonra), etrafa ordular göndermeye başladılar. Bu yolla her yeri ellerine geçirmiş oldular. Yeryüzünde onlara kafa tutan ve âsi görünen hiçbir kimse kalmamıştı».

«O kadar ileri gitmişlerdi ki, insana benzeyen acayip mahluklara da rastladılar. Bu insanların elleri ayakları tıpkı hayvanlara benziyordu. Bunları görünce, artık bundan sonra insanların bulunmadığını anlamışlar ve geri dönmüşlerdi. Bütün bu akınlar sırasında pek çok kıymetli şeyler toplamışlardı. Bunların hepsini bir araya getirerek Bögü-Han da herkesin yaptığı hizmete göre, ele geçen bu malları aralarında bölüştü».

«Bundan sonra (Uygurların emrine giren hükümdarlar birer birer gelerek Bögü-Han'a saygılarını sundular). Bun-

lar arasında Hint padişahı çok çirkindi. Bunun için de Bögü-Han, bu padişahı huzuruna kabul etmedi. Bögü-Han (bu kabul töreninden sonra) bu padişahların hepsinin kendi ülkelerine dönerek, bölgelerini idare etmelerini emretti. Bundan başka bu padişahların Bögü-Han'a ne kadar vergi verecekleri de, ayrıca (bir toplantı ile) karar altına alındı. Artık yeryüzü zaptedilmiş ve Bögü-Han'm karşısında bir engel kalmamıştı. Bunun için geri dönmeye karar verdi ve kendi yurduna geldi».

Uygurların dinleri ;

Uygurların putlara tapmalarının sebepleri şunlardır : Uygurlar sihirbazlığı iyi biliyorlar ve kendi büyücülerine de Kam adını veriyorlardı. Bu büyücüler, şeytanlar bize bağlıdırlar ve ne olup biterse, bize gelip haber verirler diyorlardı. Onlara göre kendileri, olmuş ve olacak herşeyi bilip ve (ona göre tedbirini alabilecek durumda idiler). Bu büyücülerin durumunu tetkik için, bazı kimseler onların yanlarına gitmişlerdi. Bu kişiler bana şöyle dediler :

«— Güya şeytanlar, onların çadırlarının pencerelerinin önüne gelir ve bu büyücülerle konuşurlarmış. Büyücüler, insanlara kötülük getiren bu ruhların, bazıları ile dostluk ve bazıları ile de düşmanlık güdüyorlardı. Bu büyücü Kamların en güçlü oldukları zaman, iyi veya kötü ruhlarla bağ kurdukları ve onlarla konuştukları günlerdi. Böyle günlerde Kamların cinsi hayatları söner ve kendilerinde şehvet diye bir şey kalmazdı. (İşte Uygurlar, bu sihirbazlara) Kam adını verirlerdi. Mogollarda ise ilim ve marifet diye bir şey yoktu. Onlar, eskiden beri hep kamların sözlerine inanırlar ve onların emirlerine bağlı kalırlardı. Şimdi bile hükümdar ailesinden gelen han oğullan ve torunları onların sözlerine inanır ve verdikleri öğütleri yerlerine getirirler. Hatta ve hatta bir işe başlanacağı za-

man müneccimlerle büyücülerin öğüt ve yolları arasında bir birlik gözükmezse o işi durdururlardı. Bunun için de işe başlama emri verilmezdi. Moğollar, hastalarını da (onların öğütlerine göre) tedavi etmek isterler ve bu yolla hareket ederlerdi».

«Çin'de putlara tapma inançları vardır. (Bögü Han) bir gün, Çin'e elçi göndererek onların Tüviynan (?) denen din ulularını yanma davet etti. Bu Çin rahipleri Uygur ülkesine) gelince bunları (Uygur Kamları) ile karşılaştırıp, aralarında bir münakaşa yaptırdılar. Münakaşada bunların hangisi galip gelirse, (Bögü-Han da) onların dinini kabul edecekti. Çin'den gelen bu rahiplerin kutsal kitaplarına Nom adı verilirdi. Onlar, bu kitaptaki sözlere çok inanırlardı. Bu kitapta, birçok akıl ermez ve batıl hikâyelerle olaylar anlatılıyordu. Bununla beraber bu kitap, insanlara eziyet verilmesine ve zulüm yapılmasına karşı idi. Bu kitaba göre, kötülüğü iyilikle karşılamak lâzımdı. Hayvanlara eziyet etmek de günah sayılıyordu. Bu kitapta bunlara benzer, peygamberlerin getirdikleri dinlere ve yollara uygun pek çok güzel öğütler de vardı. Onların din yolları ve kaideleri çoktur. Bu din, umumi çizgileri ile genel olarak daha ziyade Hulûlî mezhebine benzer. Dediklerine göre bu dine inanan insanlar, birkaç bin sene önce bile mevcut idiler. Onlar yalnızca iyilik yapar ve ibadetle meşgul olurlardı. Ruhların yükselme ve alçalmalarının, insanların işledikleri işlerle ilgili olduğuna inanır ve (kötü işleri yapmamaya dikkat ederlerdi). Kendilerini bu yola vererek, bazıları padişahlık, bazıları vezirlik buldular. Bazıları da iyi bir tebaa olmaya çalıştılar. Aralarında dervişlik derecesine erenlerde vardı. Onlara göre halk arasında ayrılık ve düşmanlık ekenlerin, insan öldüren veya iftirada bulunanların, halka zulmederek, onlara eziyet verenlerin ruhları, ölümden sonra eziyet ve ıstırap içinde kalacaklardır. Çünkü bu ruhlar

türlü kötü böceklerin, vahşi hayvanların ve buna benzer kötü hayvanların vücutlarına girerek, onların şekillerine bürünecek ve böyle yaşayacaklardı. Kötü işler işlemiş insanların (yeniden insan olarak doğmaları) mümkün değildi. Bunun içinde onlar, sonsuz bir keder ve ıstırap içinde kalacaklardı».

«Çin'den gelen rahiplerle (Uygur) Kamları arasında yapılan münakaşada, Çin'den gelenler galip geldiler. Bunun için de (Bögü-Han) puta tapanların dinini kabul etti Bu dine sonradan, birçok kavimler de inanmaya başladılar. Doğu ülkelerinde yaşayan puta tapan halklar, dinlerine çok bağlı ve mutaassıptırlar. Bunun için de Müslümanlara karşı düşmanlık güderler. Bögü - Han ölünceye kadar ömrünü saadet içinde geçirdi».

«Bana (söylenen) bu batıl şeyler ve yalan inançlar pek uzundur. Ben bunların ancak yüzde birini yazdım. Bunları yazmakla güttüğümüz maksad da, bu halkların cehaleti ile ahmaklıklarının ne derecede olduğunu göstermek içindir».

Uygurların Göçü :

«Bir dostum da bana şöyle bir şey anlatmıştı : Bir kitapta okuduğuma göre vaktiyle yaşamış bir kişi varmış. Bu adam kendi yurdundaki iki ağacın arasına bir çadır kurmuş. Bu çadırın içine de sıra ile kendi çocuklarını oturtarak, çocukların arasına birer mum koymuş. Birtakım adamları da toplayarak bu acayip şeyi göstermek için oraya götürmüş. (Çadırdan içeri girince), hemen diz çökerek, onlara saygı göstermiş (ve tapınmaya başlamış). Etrafındakilere de kendisi gibi yaparak (saygı) göstermelerini emretmiş. Cahil ve bilgisiz halk da buna inanmışlar ve tapınır pibi yerlere kapanmışlar. Bundan sonra da çocukları alarak iyi bir bakım ve büyük bir saygı ile büyütmüşler. (Aradan i'iman geçip ve) çocuklar büyüyünce, bunların birini alıp han yapmışlar».

«(Günün birinde) Uygurlar ile onlara bağlı olarak yaşayan halklar(bazı garip şeyler hisseder olmuşlar). (Nasıl olmuşsa) atlar kişnemeye, develer böğürmeye, vahşi hayvanlar ile köpekler ulumaya, sığırlar bağırmaya, koyun ve kuzular melemeye ve çocuklar da ağlamaya başlamışlar. Bu arada da her sesten «Göç, Göç» diye bir ses duyulur olmuş. Uygurlar, (bu seslerden), artık eski yurtlarını bırakarak gitmenin zamanı geldiğini anlamışlar ve (herşeylerini toplayarak) yola koyulmuşlar. Her konakladıkları yerde de, «Göç, Göç» seslerini duyar olmuşlar. (En sonunda bir yere gelmişler ve) orada Beş balık şehrini kurmuşlar. Artık bundan sonra «Göç, Göç» sesleri de duyulmaz olmuş. Bu seslerin kesilmesini onlar, artık burada yerleşmeleri için bir buyruk olarak kabul ettiler ve orada yerleştiler. Ayrı beş mahalle yaptılar ve bu beş mahalleden meydana gelen şehre de Beş balık adını verdiler. Bu şehir gün geçtikçe büyümeye başladı ve bu çağdan itibaren de Uygurların soy ve çocukları bu şehirde hükümdarlık etmeye başladılar. (Uygurların hanlarına) «Idiqut» unvanı verilmiştir. (Uygurların türedikleri) bu ağacın birer dalı da, her Uygur evinde duvara asılı olarak bulundurulurdu».

2. UYGURLARIN TÜREYİŞ EFSANESİ İLE İLGİLİ SON UYGUR HÜKÜMDARLARINDAN TEMÜR - BUKA ADINA DİKİLMİŞ OLAN MEZAR TAŞI YAZITI

«Hsieh ailesi Uygurlardandır. Onların ataları, (Göktürk kağanlarının meşhur veziri) Tonyukuk idi. (Tonyukuk) aslen bir Çinli idi. Çinlilerin Sui sülalesinin (Çin'de egemen olduğu) bir çağda (M. S. 581-618), Çin ülkelerinde büyük karışıklıklar olmuş ve Göktürkler de, Çin'in içlerine doğru girmişlerdi. (O sırada, Çin'deki idareden memnun olmayan) birçok Çinliler, (Çin'e gelip geri dönen Türklerle birlikte) Göktürk iline gitmişlerdi. (Tonyukuk'un) P'o-p'o adlı bir kızı vardı. Bu kız (Göktürk Kağanı) Bilge Kağan ile evlendi ve onun hatunu oldu. (İlteriş Kağan'm ve sonra da Bilge Kağan'm veziri olan) Tonyukuk, Göktürk ülkelerini idare etmek için birçok planlar yaptı. Çin'de kurulmuş olan T'ang sülalesinin resmi tarihlerinin Göktürklerle ilgili bölümlerinde, bu olayların hepsi geniş olarak anlatılmıştır. Bilge Kağan ölünce, memleketinde birçok karışıklıklar meydana geldi. Bilge Kağan'm hatunu (Tonyukuk'un kızı) P'o-p'o, bu karışıklık halini görünce, halkı ile birlikte Çin'e geldi ve Çin imparatoruna tabi oldu. Çin devleti ona, «Memleketini sulha kavuşturan Hatun» şeklinde, bir şeref unvanı vermek sureti ile saygısını gösterdi. Göktürklerin bırakıp geldikleri topraklar da, bu yolla Uygurların eline geçti».

«(Göktürk Devleti'nin) ortadan kalkmış olmasına rağmen, bu bölgelerde Tonyukuk'un ünü unutulmadı ve onun soyundan gelenlere daimi olarak saygı gösterildi. Uygur (kağanları) kendi vezirlerini de, her zaman için Tonyukuk' un soyundan gelen kişilerden seçtiler».

«Çinliler eskiden Uygurlara Hui-ho derlerdi. Şimdi ise onlara Wei-wu, yani Uygur diyoruz. Bunların her ikisi de aynı şeydir. Onların oturdukları esas yerin adı Kara-Korum'dur. Bu bölgeye Çinliler ise, şimdi Ho-ning-lu adını verirler. Orada başlıca üç ırmak vardı. (Göktürklerin başkenti de burada idi). Bu şehrin güneyine bitişik olan dağlardan çıkıp kuzey-doğuya akan nehre Orkun nehri adı verilirdi. Şehrin batısından geçerek kuzey - doğuya akan nehre ise, Tamir nehri denilirdi. (Bu şehrin) batısında bir nehir daha vardı. Bu da kuzey - doğuya akardı. Bunun adı da Kurban - Tamır'dır. Bu ırmakların her üçü de, başkentin 30 mil kadar kuzeyinde bulunan bir yerde birleşirlerdi. Bundan sonra meydana gelen bu büyük nehre ise, Selenga adı verilmiştir».

Gerçek Uygur Kağanı Bögü - Kağan'dan itibaren hep bu üç nehir etrafında otururlardı. Sonradan (M. S. 840), Beş balık şehrine göçerek orada oturdular. (Daha önce Ortaasya'da bir Turfan Devleti vardı.) Bu Turfan Devleti zayıflayınca, Turfan ovasmdaki diğer devletleri de ellerine geçirerek kendi devletlerine kattılar. Şimdi Turfan'a Kara-Hoço adı verilmektedir. Kara-Hoço sözü iki kelimeden meydana gelmiştir. 'Kara' sözü, onların dilince kara renk anlamına gelir. Çünkü bu şehrin yakınında Kara - Dağ

adlı bir dağ vardır. 'Hoço' sözü ise, Çinlilerin bu şehre ad olarak verdikleri 'Kao-ch'ang' deyiminden gelmiş olmalıdır. Şehrin adı, bunun için böyle söylenmiş olmalıdır. Şimdiki Uygurlar, Turfan şehrinde otururlardı. Bunlar, Turfanlı Uygurlar'dır. Turf an'daki Uygur hükümdarlarının mühründe şöyle yazılmış idi :

«Bu mühür, bütün Tanrıların desteğine dayanan ve memleketini korumakla görevli, dördüncü derecede bir hükümdarın mührüdür. Bu mühür, onlara Çin'de egemen olan T'ang sülalesi zamanında (M.S. 618 - 905), Çin Devleti tarafından verilmiştir».

«Bu mühür Uygurlara T'ang sülalesi tarafından verilmişti. 'Bütün Tanrıların desteğine dayanan' deyimi ise, Sanskrit dilinden alınmış bir sözdür. Çünkü onların memleketlerinin âdetlerinde Budizm, çok önemli bir yer tutar ve bir nevi kutluluk anlamına gelirdi».

«Göktürklerin (meşhur) veziri Tonyukuk'un nesilleri onlara asil bir memur olarak hizmet ettiler. Bunun için de (onların aslen Göktürk olmalarına rağmen) Tonyukuk'un nesillerine de Uygur dediler. Onlar, kendi başkanlarının emrinde olarak Selenga nehrinin yukarı kısımlarında otururlardı. Tonyukuk'un torunları da, kendi atalarının ilk oturdukları yeri hatırlayarak, (Selenga nehrinin Çince yazılışının ilk işareti olan) Hsieh işaretini aldılar ve bunu kendileri için bir soyadı yaptılar».

Uygurların türedikleri yerin neresi olduğu hakkında pek çok şey söylenmiştir. Selenga nehrinin yerinin tam ola-

rak tespit edilememesinden dolayı, Uygurların kuzey taraflarında, Baykal gölünün güneyinde ortaya çıktıkları ileri sürülmüştür. Halbuki, Uygurlar Ötügen'e çok yakın bölgelerde yaşamışlar ve oralardan türemişlerdir.

«Barçuk-Art Tigin, bir 'İduk-Kut'dur. Turfan'(daki Uygur Devleti'nin kağanlarına) 'İduk-Kut' derlerdi- Onların ataları da, eski Uygurların yerlerinde otururlardı. (Uygurların bu eski yurtlarında), Kara-Korum adlı bir dağ vardı. Bu dağdan iki nehir çıkardı. Bu nehirlerin birine Selenga ve diğerine de Tola adı verilirdi. Bir gece, bu iki nehir arasındaki bir ağaç üzerine kutsal bir ışık inmişti. Halk bu ışığı görünce (hemen toplanmış) ve bu ağacı beklemeye başlamışlardı. (Bu ışık indikten sonra) ağaçta bir şişkinlik peyda olmuş ve ağacın gövdesi, tıpkı gebe bir kadının karnı gibi şişmişti. Gökten ışığın inmesi durmamış ve her akşam devamlı olarak (ağacın üzerine) inmeye başlamıştı. Dokuz ay ve on gün geçtikten sonra, ağaçtaki bu şişkinlik çatladı ve (ağaçtan), tıpkı dünyadaki insanlar gibi beş çocuk doğdu. Bu çocuklardan en küçüğünün adı Bögü-Han idi. Kendisinin çok yüksek bir kişiliği vardı. Memleketini çok iyi idare edebiliyor ve ayrıca ziraat işleri ile de meşgul oluyorxlu. Bu suretle kendisi Uygurların kağanı oldu. Kendisinden sonra gelen 30'dan fazla soyu da, Uygurların başında kaldılar».

«Yü-lun Tigin tahta çıktıktan sonra, Çin'deki T'ang su lalesi (M. S. 618-905) ile birçok savaşlar yaptı. Kendi halkını sulha ve rahata kavuşturma!- istiyordu. Bunu", için de Çin sarayından bir kız alarak aralarında akrabalık kurdu.

(Böylece sulh olunca da) ordusunu savaşlardan çekti. Ayrıca bu Tigin'in oğlu Ko-li ile de Çinli, Prenses Chin'lien evlendirildi. (Bu Çinli prenses), Kara - Korum'da bulunan Pieh-li Po-li Ta adlı bir yerde oturuyordu. Bu sözün mânâsı, 'Hatun'un oturduğu dağ' demektir. Bu dağa T'ien Koli Ta-ha dağı adı da verilirdi. Bunun da anlamı ise, 'Gök ruhlarının dağı' demektir. Bu dağın güneyinde kayalık bir dağ dr.ha vardır. Bu dağın adı da Kutlug-Dağ'dır. 'Kutlug-Dağ' demek, 'İyi talih ve saadet getiren dağ' demektir».

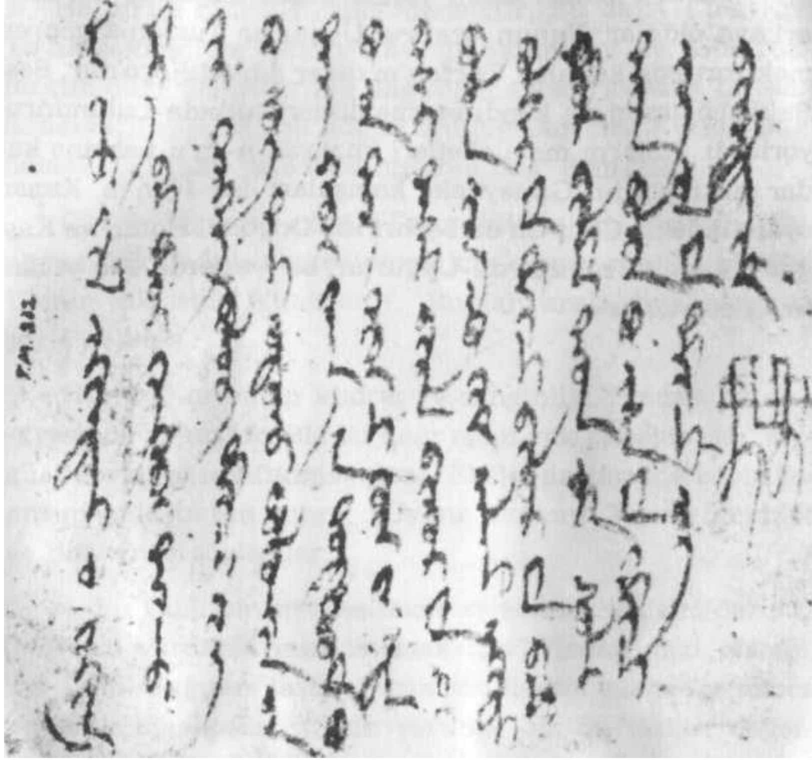
Çin'de (egemen olan) T'ang sülalesinin elçileri, (Uygurlar hakkında) bilgi edinmek için müşavirleri ile birlikte Uygur ülkesine gitmişlerdi. Bunlar, aralarında konuşup şöyle dediler :

«Kara - Korum'un kudret ve zenginliği, ancak bu dağ sayesinde olmuştur. Biz bu dağı niçin yok etmeyip de, (Uygur) devletini zayıflatmayalım». Elçiler aralarında böyle konuşup anlaştıktan sonra, (Uygur kağanı) Tigin'e geldiler ve ona şöyle söylediler :

«- Siz Çinli bir prensesimizle evlendiniz. (Bizim de) sizden bazı yardımlarınızı istemek için (ricalarımız) olacak. 'İyi talih' dağının taşları sizin muhterem memleketinizce kullanılmamaktadır. (Sizin yerinize biz bu taşları değerlendirelim), dediler ve Tigin ile anlaştılar. Bu taşları alıp Çin'e götürmek istediler. Fakat taşlar çok büyüktü ve Çin'e götürmenin imkânı yoktu. Bunun üzerine taşlara ateş verip yaktılar, geriye kalan parçalara da asit döküp, hepsini küçük parçalara ayırdılar. Ondan sonra da bu parçalan alarak (Çin'e) gittiler».

«Bu taşların götürülmesinden az zaman sonra, kuşlarla hayvanlar (tuhaf tuhaf) bağırmaya başladılar. Yü lun Tigin ise, onbeş gün içinde öldü. (Memleketin başına) türlü türlü felâketler geldi. Halk ise rahat bir gün görmedi. (Yü 1in Tigin'den sonra) onun yerine geçen kağanlar da **arka** arkaya öldüler. Bunun üzerine Uygurlar Turfan'a göç etmek zorunda kaldılar. Turfan'm diğer adı da Koço'dur. Bes-Balık bölgesini de kendi egemenlikleri altında bulunduruyorlardı. Onların memleketleri kuzeyde A-ch'u nehrine kadar uzanıyordu. Güneydeki komşuları ise (Çin'in Kansu eyaletindeki) Chiu-Ch'üan şehri idi. Doğuda, Hotan ve Kaşgar'a kadar uzanırlardı. Uygurlar bu yerlerde 970 yıldan fazla oturdular».

ir,

Vesika I Pamuk
Tarlası Kiralama Vesikası

PAMUK TARLASI KİRALAMA VESİKASI

Metin

takıku yıl ikindi ay on yangık-a
manga bay temür-ke kebez tarıku yir
kergek bolup temiçi-ning po suw-takı
uduru borlukın on tang kebez yak-a-
ka tudtum bu on tang kebez-ni küz
yangıda başı taşı birle birür men bu
bcrluk-nmg negü kim salkı sekidi
bolsar men temiçi bilür men bay
temür bilmez tanuk nom kuli tanuk
bolon bu nişan men temiçi -ning ol
men temiçi ök bitidim

Tercüme

Tavuk yılı, ikinci ay, onuncu gününde
bana Bay Temür'e pamuk tarlası (için)
yer lazım olduğundan Temiçi'nin Fo
nehrinin diğer tarafındaki bahçesini

on, *tang pamuk karşılığında kiraladım.*
Bu on tang pamuğu sonbaharda
herşeyi ile vereceğim. Bu
bahçede (yapılacak) herhangi bir iş olursa
ben Temici Bileceğim -yapacağım-. Bay
Temür Bilmiz -yapmaz-. Şahit Nom Kulı
Şahit Bolon. Bu imza ben
Temici'nindir-
Ben Temici doğru olarak bitirdim -yazdım-.

Vesika 1

Vesika II Tarla
Satış Vesikası

TARLA SATIŞ VESİKASI
Metin

tonguz yıl bişinç ay on altı-ka manga terbiş -ke yunglağ-lığ çao yastuk kergek bolup adam-nıng manga ülüş-ts tsggen taysang-takı en altı er korner borluk-ta manga teger çırkuş -tın alıp öngtün smgar-ın alıp yarım borlukum-nı udçı buk-a esen ikegü-tin yüz yastuk çao alıp teğuru tcmlıdu satdım bu kün-tin munça ming yıl tümen kün-ke tegi udçı buk-a esen ikegü erklig bclz-un taplaz-a öz-ler-i etlep yisün taplamaz-a adın kişi-ke ödkürü satz-un bu bitig -ni kılmış kün üz-e bu borluk sadığ-ı çao-nı tükel sanap birtimiz bu borluk yolmta men terbiş -nıng ağam inim yigenim tağayım kim kim-m-e bolup çam çarım kılmaz-un-lar apam birük erklig beg işi yat y(a)rld) gınça küçin tudup çam çarım kılsar-lar ulug suü-ke bir altun yastuk içker-i agılık
ka bir kümüş yastuk beget-ler-ke birer
oder-ke yaraşu at kişgut birip söz -lcr-i
yonmaz-un

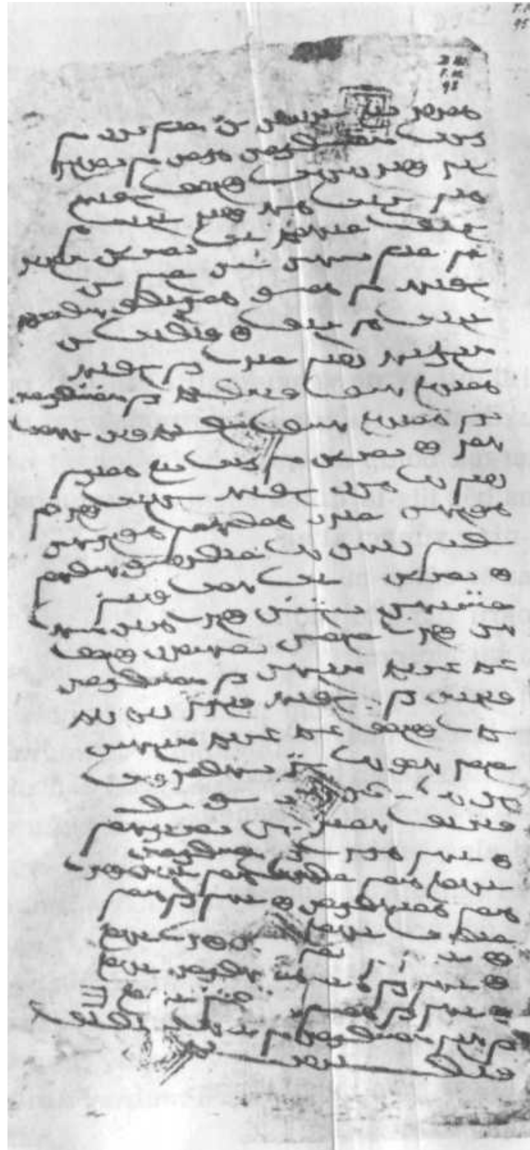
bu nişan mn terbiş-ning ol bu nişan
mn tanuk ilci buk-a-mng ol bu nişan
mn tanuk or kaya-nıng ol bu nişan
mn tanuk udçı-mng ol bu nişan mn
tanuk udmış-mng ol mn terbiş öz-üm
bitidim

Tercüme

Domuz yılı, beşinci ay, onaltıncı gününde bana Terbiş'e kullanmak için çao yastuk lazım olduğundan Taysang'da babamdan miras kalan
Çirhus'ten başlıyarak. bana ait olan üzerinde on altı üzüm bağı
işçisinin çalıştığı, üzüm bağımın ön tarafını Udçi Buka ve Esen'e ikisine yüz yıstuk çao'ya tamamen sattım. Bu günden başlayarak bin yıl onbin gün bu üzüm bağında Udçi Buka ve Esen sahip olsunlar. Eğer onlar isterse \kendileri tutsunlar istemezlerse bir başkasına satsınlar. Bu vesikanın tamamlandığı gün, üzüm bağının, satış \fiatına eşit olan
çao'yu
sayarak tamamen aldım. Biz Udçi Buka ve Esen ikimiz tamamen sayarak verdik. Bu üzüm bağı hususunda ben Terbiş
ağabeyim, kardeşim, yeğenim, dayıtn her kim olursa olsun güçlük çıkartmayacağız. Fakat bir oegin kuvvetine dayanarak güçlük çıkartırlarsa onlar

Büyük Ordu'ya bir altın yastuk, İç hazineye
bir gümüş yastuk, beğlerin herbirine
birer binek atı verip sözleri
geçersiz olsun.
Bu im'za ben Terbiş'indir.
Bu imza ben tanık İlgi Buka'nındır.
Bu imza ben tanık Or Kayanındır.
Bu imza ben tanık Udçinindir-
Bu imza ben tanık Udmış'ındır.
Ben Terbiş kendim bitirdim -yazdım-.

Vesika 2

Vesika III
Oğul Satış Vesikası

OĞUL SATIŞ VESİKASI
Metin

tonguz yıl ikinti ay üç yangı-ka
manga kukdamunı t(a)munı-ka yunglak
-lig böz kergek bolup alpış
-tın elig tas böz ilig-te
alıp öşüm-ning yungçı atlag*
on üç yaşar er oğlan-nı
alpış-ka toğru tomlıdu şadım
ilig-te alıp bu bidig-ni
kılmış kün üze men alpış
tükel sanap birdim men kukdamunı
yme tükel sanap aldım bir egsüg
-süz bu yungçı-ka ming yıl tümen
kün-ke-tegi alpış erklig bolz-un
taplasar öz-i tudsun taplamasar
adın kişi-ke ödkürü sadsun
bu yungçı-nmg song bayan
ckrısı yalkanı bolz-a tekir karş-a
-sı bolz-a onlukı yüşlüki bulup
çam çarım kılsar men kukdamunı
bilir men alpış bilmez kim kim

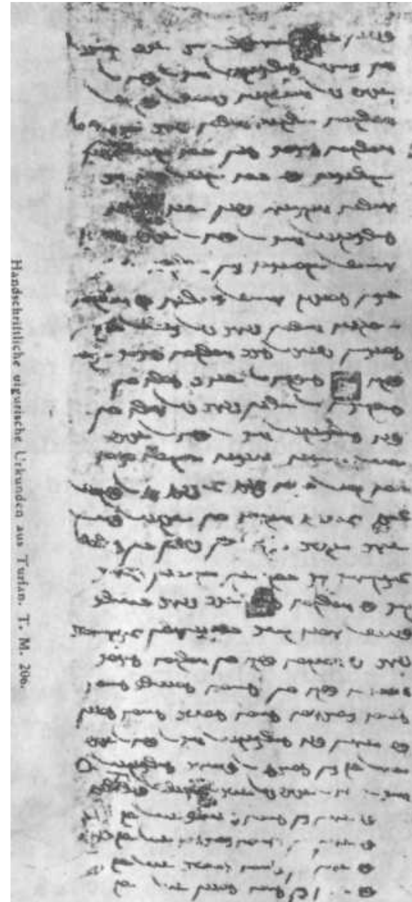
m-e bolup çam çanm kılsar
ulug süü-ke ak yastuk beg
-ler-ke eder-ke yaragu ad
birip söz-leri yorımasun
bu nişan tamga men kukdamunı
-nmgol tanuk ödkek tanuk ilci buk-a
tanuk tüşdemür bu nişan men tanuk
ödkek-ningol
bu nişan men (ta)nuk (il)çi-buka-nmgol
bu nişan men tanuk tüşdemür-nıngol
bu nişan men togan kdkan-nmgol
men şila kukdamunı-ka inçke aydıp
bidirtim

Tercüme

Domuz yılı, ikinci ay, üçüncü günü
bana Kukdamuni'ye kullanmak
için pamuklu bez lazım olup, Alpiş'tan
elli ince pamuklu bez alıp
benim Yungçı isimli
on üç yaşındaki erkek oğlumu
Alpış'a sattım.
Bu yazının yazıldığı zdman
ben Alpış hepsini tamamen verdim.
Ben Kukdamuni, yine
hepsini sayarak verdim. Hiç birşey
eksik değildir.
Bu Yungçı, bin yıl onbin

gün Alpısın olsun.
İsterse kendisi tutsun, istemezse
bir başkasına satsın.
Bu Yungçi, yahut daha sonra
hırsızlık yapar ve hata işlerse
onluk ve yüzlük meydana getirirse,
ve güçlük çıkartırsa ben Kukdamuni
bileceğim Ben Alpış bilmeyeceğim.
Her kim herhangi bir güçlük çıkartırsa,
Büyük Ordu'ya ak yastuk, beglere
herbirine birer binek atı
verip sözleri geçersiz olsun.
Bu ilmza-mühür ben Kukdamuni'nindir.
Tanık Ödkek, tanık İlci Buka
tanık Tüşdemür. Bu nişan ben tanık
Ödkek'indir.
Bu nişan ben tanık İlci Buka'nındır.
Bu nişan ben tanık Tüşdemür'ündür.
Bu nişan ben Toğan kdkan'ındır.
Ben Şila Kukdamuni'ye sorarak
bitirdim -yazdım-.

Vesika 3

Vesika IV
Köle Satış Vesikası

KADIN KÖLE SATIŞ VESİKASI
Metin

biçin yıl çaxşapud ay iki yangı -ka
manga tedmilig kar-a buk-a ikegü-ke
karçlığ kergek bolup kudluk adlığ kadun
kişi-ni sadıp kudluk temür-tin yuz elig
kalın böz aidimiz bu yuz elig böz-ni sadığ
kılmış kün üz-e biz tedmilig kar-a buk-a
ikegü tükel sanap altımız men kudluk (t)
emür yme tükel sanap birdim bu kudluk
atlıg kadun kişi-ke ming yıl tümen
künke-tegi kudluk temür erklig bolz-un
taplaz-a öz'i tudz'un taplamaz-a adın
kişi-ke sadz-un biz tedmilig kar-a buk-a
ikegü -nüng akamız inimiz onluk-umuz
yuz-lük-ümüz kim-çe kim'me bolup çam
çarım kılmaz-un erklig beg işi ilci
(ya)l(aw)aç küç-in tudup çamlasar-lar
yulaym alayın tiser

-ler bu kudluk teng iki kişi yaradu birip
söz-leri yormısun çamlaguçı kişi kü korluk
bolz-un kudluk temür korsuz bolz-un
tanuk töredü tanuk turur mungsuz tanuk
turçi tanuk toyın bu nişan biz tedmilig kar-
a bulj-a ikegü -ning ol men tongm-a bakşı
tedmilig kar-a buk-a ikegü inçke ayıdıp
bididim bu nişan men tanuk töredü-ning
ol bu nişan men tanuk mungsuz-nıng ol bu
nişan men tanuk turçı-nıng ol bu nişan
men tanuk toym-mng ol (vesikanın arka
yüzü) kudluk-nıng baş bidigi ol

Tercüme

Maymun yılı, Çakşapud ay, ikinci gününde
bana TedmiUg'ye (ve) Kara Buka'ya
ikimize, harçlık lazıun olup
Kutluk isimli kadın kişimizi satıp
Kutluk Temür'den yüz elli kalın pamuklu bez
aldık. Bu yüz elli pamuklu bezi
satışın yapüdığugün biz
Tedmilig ve Kara Buka ikimiz tamamen sayarak
aldık. Ben Kutluk Temür
yine, tamamen sayarak verdim. Bu kutluk
isimli kadın kişi bin yu

onbin gün Kutluk Temür'e ait
olsun. Hoşlanırsa kendisi tutsun
hoşlanmazsa bir başkasına satsın.
Biz Tedmilig ve Kara Buka ikimizin
ağabeyimiz kardeşimiz onluğumuz*
yüzlüğümüz her kim) olursa olsun
güçlük çıkartmasınlar. Kuvvetli bir begi
İlci yahut Yalavaç'ın gücünü kullanıp
güçlük çıkartırlar ve alalım derlerse,
bu Kutluk'un aynısından iki kişiyi
verip sözleri geçersiz olsun. Kim güçlük
çıkartırsa zararlı olsun.
Kutluk Temür
zararsız olsun. Tanık Töredü, tanık
Turur, Mungsuz, tanık Turçi, tanık Toyin.
Bu nişan biz ikimiz
Tedmilig (ve) Kara Buka'nındır.
Ben Tongma Bahsi Tedmilig
(ve) Kara Buka ikisinede sorarak
bitirdim -yazdım-.
Bu nişan ben tanık Töredü'nündür.
Bu nişan ben tanık Mungsuz'undur.
Bu nişan ben tanık Turçi'nindir.
Bu nişan ben tanık Toyin'indir.
(Vesikanın arka yüzü)
Kutluk baş bitigi'dir -asü vesikasıdır)-.

Vesika 4

BİBLİYOGRAFYA

Kitaplar

Bretschneider, Emil, **Mediaeval Researchec from Eastern Asiatic Sour-ees,** 2 Cilt, London, 1967.

Caferoğlu, Ahmet, **Eski Uygur** Türkçesi **Sözlüğü,** İstanbul, 1968.

Eröz, Mehmet, **İktisat Sosyolojisine Başlangıç,** istanbul, 1977.

tzgi, Özkan, **The Itinerary of Wang Yen-te to Kao-ch'ang** (981 - 984), Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi, 1972.

------------------ , **Uygarlarda X-XIV. Yüzyıllarda Alım - satım ve Borç Ahp-verme Muameleleri,** Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara, 1981.

Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Milli Kültürü,** Ankara, 1977.

Mackerras, Colin, **The Uighur Empire (144 - 840), According to the** T'ang **Dynastic** Histories, Canberra, 1968.

Orkun, Hüseyin Namık, **Eski Türk Yazıtları,** 4 Cilt, İstanbul, 1940.

Ögel, Bahaeddin, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları,** 2 Cilt, İstanbul, 1971.

----------------- , **Türk Kültür Tarihine Giriş, Ankara, 1978.**

Tsaı, Wen-shen, **Li Te-yü'nün** mektuplarına **göre Uygurlar (840-900),** Doktora Çalışması, Taipei, 1967.

Turan, Osman, **On İki Hayvanlı Türk Takvimi,** İstanbul, 1941.

, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,** İstan bul, 1969.

Yang, Lien-sheng, **Money and Credit in China,** Cambridge, 1952.

Wittfogel, Karl A.-Feng, Chia-sheng, **History of Chinese** Society Liao (907-1125), Philadelphia, 1949.

Wu, Hsing-tung, **Beş Sülale Çağında Sha-T'o'larım Çin Toplumuna Etkileri** (907-960), Doktora Çalışması, Taipei, 1970.

Makaleler

Arat, Raşit Rahmeti, «Uygurca Yazmalar Arasında», **Türk Tarih, Arkeologiya ve Etnografya Dergisi,** inkara, 1936.

------------------, «Eski Türk Hukuk Vesikaları,» **Türk Kültürü Araştır maları,** Yıl 1, Sayı 1, Ankara, 1964.

------------------, «Among the Uigh'ur Documents **II,» Ural Altaische Jahrbücher,** Weisbaden, 1965-66.

Ayiter, Ferid, «Eski Türk hususi hukukuna ait bazı notlar,» **İktisat Fakültesi Mecmuası,** Cilt II, Sayı 1-4.

Caferoğlu, Ahmet, «Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları,» **Türkiyat Mecmuası,** İstanbul, 1934.

Cleaves, Francis Woodman, «An Early Mongolian Loan Contract from Qara Goto, **«Harvard Journal of Asiatic Studies,** Cilt 18, Sayı **1-2,** 1955.

înan, Abdülkadir, «Kazak-Kırgızlarda Yeğenlik hakkı ve konuk aşı meseleleri,» **Türk Hukuk Tarihi Dergisi, Cilt I,** 1941-42.

tzgi, Özkan, «Kao-ch'ang Uygurları Hakkında,» İstanbul Üniversitesi **Tarih Dergisi,** Sayı 32, İstanbul, 1979.

, «Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda geleneksel festi val ve eğlenceler,» istanbul Üniversitesi **Tarih Dergisi,** Sayı 31, İstanbul, 1977.

------------------, «Orta Asya'nın Türkleşmesi,» İstanbul Üniversitesi **Tarih Enstitüsü Dergisi,** Sayı 12, İstanbul, 1982.

—---------------, «Orta Asya Türklerinin kültür kaynakları,» Selçuk Üniversitesi, **Edebiyat Dergisi,** Sayı 2, 1983.

----------------- , «Moğolların Batı istilası ve Türk tarihi bakımından

önemi,» **Türk Kültürü Araştırmaları,** (Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun hatırasına armağan), Ankara, 1985.

Mori, Masao, «The clause of warrant in the Uighur documents of Sole and purchase,» **Toyo Gakuho,** Cilt 44, Sayı 2, 1961.

----------------- , «A study on Uighur Documents on Loans of Consumption.» **Memorirs of the Research** D.epartment **of the Toyo** Bunko, Sayı, 20, 1961.

Orkun, Hüseyin Namık, «Türk Hukuku Tarihinin Uygur Vesikaları,» **Türk Hukuku Tarihi, Belgeler,** Ankara, 1937.

ögel, Bahaeddin, «Uygurların menşe efsanesi,» **DTCF. Dergisi,** Cilt 1, Sayı-2.

----------------- , «Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar,» **DTCF. Dergisi,** Cilt 15, Sayı 1-3, 1957.

------------------ , «Sine Usu yazıtının tarihi önemi,» **Belleten,** Cilt 15, Sayı 59, 1951.

, «Uygur Devletinin teşekkülü ve yükseliş devri,» **Belleten,** Cilt **19,** Sayı 75, 1955.

Pelliot, Paul, «Kao-Tch'ang, Öoco, Houo-Tcheou et Qara-Khodja.» Journal Asiatiqa, 1912.

Tekin, Şinasi, «Uygur Edebiyatının Meseleleri,» **Türk Kültürü Araştırmaları,** 1965.